

MAGYARÖRMÉNY TUDÁSTÁR

Jelen dokumentumot a Magyarörmény Tudástár ingyenes digitális könyvtárból töltötték le. A pontos felhasználási jogokat kérjük nézze meg a honlapon!

www.MagyarormenyTudastar.hu

NAGY KORNÉL

Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből*

Az oszmán-törökök kiűzésével újonnan Habsburg-uralom alá került területeken megvalósuló berendezkedési folyamat igen komoly feladatokat rótt mind a bécsi udvarra, mind a magyarországi római katolikus egyházra. Ugyanakkor ez az újjászervezési feladat komoly lehetőségeket is hordozott magában, mivel a hazai rekatolizáció az oszmán-törököktől visszafoglalt területeken, a királyi Magyarország északkeleti vármegyéiben és a Habsburg-monarchiába integrálódó Erdélyben igen nagy lendületet vett. A Róma támogatását maga mögött tudó magyar katolikus egyház rekatolizációs törekvései egybeestek a bécsi udvar érdekeivel is. A katolikus Habsburgok szemszögéből ezeket a törekvéseket nemcsak hitbéli, hanem gazdasági, népesedési és társadalmi megfontolások is ösztönözték. Ehhez pedig a római katolikus vallás megfelelő ideológiai háttérrel biztosított. A bécsi udvar meglátása szerint egy felekezeti egységes társadalom hatékonyabban segíthette elő az állam működését. A homogénebb felekezeti hovatartozású lakosság könnyebben kormányozható, és fegyelmezettebben fizeti be az adókat a központi kincstárnak. Ezért volt fontos az államnak, hogy minél több egyazon vallású, lehetőleg római katolikus hitű alattvalója legyen.

Ennek keretében az állam és a római katolikus egyház komoly figyelmet szentelt az ország területén élő ortodox keleti (bizánci rítusú) keresztény közösségekkel való vallási egyesülésnek is. A 17–18. század fordulóján a korábbi kezdeményezések folytatásaként a magyar katolikus egyház komoly eredményeket tudott felmutatni ezen a téren.

A délvidéki szerbek között már a 17. század elején megindult a Szentszék és a Habsburg-udvar hathatós támogatásával a rekatolizáció. A szlavóniai szerbek a 17. század elején, míg a szerémségi és a baranyai szerbek a század végén is-

* Jelen forrásközlés témájában az esztergomi Prímási Levéltárban, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának kéziratgyűjteményében, továbbá a 2004., 2006., 2008. és a 2010. évben adományozott Klebelsberg Kunó Ösztöndíj jóvoltából a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának Történeti Levéltárában, a Jezsuita Rend Római Levéltárában, ill. a Vatikáni Titkos Levéltárban folytathattam kutatásokat. Az ösztöndíjbizottság segítségét és támogatását ezúton is köszönöm. Ezenfelül külön szeretnék köszönetet mondani Fejérdy András, Molnár Antal és Tóth Gergely kollégáknak, akik hasznos észrevételeikkel és kritikáikkal segítették e kézirat elkészültét.

merték el az uniót a katolikus egyházal. Az unitus szerbek azonban komoly nehézségekkel találták magukat szembe. Egyrészt püspökségeiket a Szentszék nem kanonizálta, ami végső soron csak kárt és nem hasznot hozott az unitus szerbeknek. Másrészt 1690-ben Arsinije Černojević (megh. 1702) szerb ortodox pátriárkával együtt Magyarországra bemenekülő szerbek ezrei a felekezeti viszonyokat megváltoztatták a szerb lakosság körében. Túlsúlyba kerültek az ortodoxok, és a szerb pátriárka vezetésével sikeresen hátrították el a magyar katolikus egyház és a bécsi udvar rekatolizációs törekvéseit. Sőt az ortodox szerbek sikeres ellenmissziókat folytattak unitus honfitársaik visszatérítésére a 17–18. század fordulóján.¹

A kárpátaljai rutének több korábbi kezdeményezés után 1646-ban Ungváron mondták ki a vallási egyesülést, és az 1439. évi ferrara–firenzei, illetve az 1596. évi breszti uniós zsinatok szellemében letették a katolikus hitvallást. A 17–18. század fordulóján a ruténeknek elsősorban az egyházi unió gyakorlati megvalósításával, a püspököknevezések körül kialakult kánonjogi vitákkal, az egyházi fegyelem betartásával és az önálló egyházmegye felállításának bonyodalmaival kellett szembesülniük és megküzdeniük.²

- 1 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= ELTE EKK), Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev.) Cod. 24. Pag. 274., Pag. 293–295. Ld. még: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani. Ed. Nicolaus Nilles. I–II. Rauch, Oeniponte, 1885. 710., 754.; *Fraknói Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Történelmi tanulmány. MTA, Bp., 1895. 392–393., 409.; *Hodinka Antal: Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésre adománylevelet kér I. Lipót királytól*. Dunántúl, Pécs, 1943. (Pannonia Könyvtár 67.) 4–11.
- 2 Archivio Storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Róma; = APF), Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) Vol. 533. Fol. 401r., Fol. 483r–v.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC) Vol. 9. Fol. 139r. Ld. erről még: Symbolae i. m. (1. jz.) II. 855., 860–865.; *Zsatkovics Kálmán: Az egri befolyás és az ez ellen vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében*. Századok 18. (1884) 683–696.; *Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. MTA, Bp., 1909. 252–328.; *Michael Lacko: Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpaticorum cum Ecclesia Catholica*. Pontif. Inst. Orientalium Studiorum, Roma, 1955. (Orientalia Christiana Analecta 143.) 57–150.; *Uő: The Union of Užhorod*. Slovak Inst., Cleveland–Rome, 1976. 68–152.; *Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről* (Archivio Santacroce). Levéltári Közlemények 73. (2002) 204–206., 213., 220., 226–227., 231–233., 239–240.; *Baán István: La pénétration de l’unitarisme en Ukraine au XVIIe siècle*. XVIIe siècle 55. (2003) 515–526.; *Uő: Adalékok a jezsuiták tevékenységéhez a magyarországi rutének uniója terén*. In: *Historicus Societatis Iesu*. Szilas László Emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal–Szilágyi Csaba–Zombori István. METEM, Bp., 2007. (METEM Könyvek 62.) 118–129.; *Uő: The process of dispensation of Péter Parthenus, Greek rite bishop of Munkács*. In: *Gli archivi della Santa Sede e il regno d’Ungheria (secc. 15–20)*. Studi in memoria del professor Lajos Pásztor. A cura di Gaetano Platania–Matteo Sanfilippo–Péter Tusor. PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Bp.–Roma, 2008. (Collectanea Vaticana Hungariae I/4.) 113–132.; *Tamás Végheő: „Catholice reformare”*. Ágoston Benkovich O. S. P. P. E. missionario apostolico, vescovo di Várad (1631–1702). Ist. delle Ricerche sulla Storia Ecclesiastica nell’Università P. Pázmány–Ist. Storico Fraknói, Bp.–Roma, 2007. (Collectanea Vaticana Hungariae II/2.) 227–244., 291–294.

Az erdélyi ortodox románok rekatolizálását az udvar és a magyarországi római katolikus egyház a felső-magyarországi ruténekhez hasonlóan kiemelt fontosságú ügyként kezelte. A sokfelekezetű Erdélyben a 17. század végén egyfajta konfesszionális egyensúly alakult ki a protestánsok és a katolikusok között. A rekatolizációs törekvések egyik kulcskérdése volt: vajon a nagyszámú erdélyi ortodox románság megmarad-e saját vallásán vagy áttéríthető-e a római katolikus hitre? Az udvar meglátása szerint az erdélyi román egyházi unió megteremtésével a katolikusok javára megbontható az előbb említett konfesszionális egyensúly Erdélyben. Mindenesetre tény, hogy a jezsuita páterek hittérítő munkájának eredményeképpen 1697–1701 között Gyulafehérváron megszületett az erdélyi román egyházi unió.³

Az erdélyi örmények egyháztörténetét ebben a rendkívül bonyolult és szerteágazó történeti összefüggésben érdemes elhelyezni, vizsgálni, kutatni és elemezni. A vonatkozó tetemes forrásanyag túlnyomó többségét külföldi, elsősorban bécsi, erdélyi, örményországi, szentszéki (római) és velencei levéltárakban őrzik. A magyarországi levéltárak és közgyűjtemények viszonylag csekély számban őriznek forrásanyagot az erdélyi örmények egyházáról. Ez alól elsősorban az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában őrzött Hevenes- és Kaprinay-gyűjtemény (*Collectio Hevenesiana*, *Collectio Kaprinayana*), valamint az esztergomi Prímási Levéltár Széchényi György (1605–1695) érsekségére vonatkozó kéziratgyűjteményei képeznek üdítő kivételt.⁴ A nevezett közgyűjteményekben őrzött kéziratok

3 APF Congregazioni Particolari (= CP) Vol. 100. Fol. 86r–88r., Fol. 88v–94v.; APF Scritture riferite nei Congressi (= SC), Fondo Ungheria e Transilvania Vol. 3. Fol. 39r–v., Fol. 40r–41v., Fol. 196r–197r.; Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma), Fondo Austria (= ARSI FA), Historia (= Hist.) Vol. 157. Fol. 22r–v.; Prímási Levéltár (Esztergom), Archivum Ecclesiasticum Vetus (= PL AEV), Sub Primatae Kollonich No. 303., No. 314., No. 338./1–10., No. 339./1–10., No. 340./1–4.; PLE AEV Acta Religionario-Ecclesiastica et Religionaria No. 1840./1–2.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 28–39., Pag. 43–48., Pag. 53–56., Pag. 71–75., Pag. 79–86., Pag. 91–96., Pag. 111–113., Pag. 123–124., Pag. 179–181., Pag. 183–186., Pag. 233–241., Pag. 247–253., Pag. 255–257., Pag. 259–260., Pag. 267–272., Pag. 321., Pag. 345., Pag. 355–366., Pag. 393–396. Ld. még ehhez: Symbolae i. m. (1. jz.) II. 165–169., 171–174., 196–198., 200–201., 205–211., 213., 227–229., 230–232., 263–269., 281–286., 309–313., 411–413., 416–417.; *Gyárfás Elemér*: Az erdélyi románok uniója s a román görög katolikus szervezet kifejlődése. In: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Erzsébet-ny., Dicsőszentmárton, 1925. 125–146.; *Wilhelm de Vries*: L'Unione dei rumeni (1697–1701). *Transylvanian Review* 6. (1997) 3–26.; *Ovidiu Ghitta*: Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmár în primul ei secol de existență (1667–1761). Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001.; *Greta-Monica Miron*: Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782). Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004. 34–75.; *Paul Shore*: Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth-Century Transylvania. *Culture, Politics and Religion*, 1693–1773. Ashgate, Aldershot, 2007. 4–5., 27–87.

4 Az erdélyi örmény egyházi unióra, ill. korszakára (1685–1715) vonatkozóan a Magyar Országos Levéltárban ismereteink szerint csupán négy dokumentum található. (Itt fontos megjegyezni, hogy az Erdélyi Udvari Kancellária és a Gubernium 17. század végi és 18. század eleji iratanyagát a Rákóczi-szabadságharc után mesterségesen állították össze.) 1698-ból a Gubernium anyagában fennmaradt egy vizsgálat irata, amely Oxendio Virziresco (1654–1715) örmény unitus püspöknek gróf altorjai Apor István (1638–1704) kincstartóval Szamosújvár alapítása körül kialakult jogi és gazdasági vitáiról tudósít. Ezen kívül két irat II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) fejedelem levéltárá-

többsége különösen fontos a magyar és az egyetemes egyháztörténeti kutatások szempontjából, nem is beszélve arról, hogy többek között a Prímási Levéltár és a Hevenesi-gyűjtemény őrzi a hazai rekatolizáció történetének talán egyik legfontosabb, máig is többnyire érintetlen forrásgyűjteményét.

Jelen tanulmányban az örmény vallási unió történetének egy olyan alapvető forrását kívánjuk közzétenni, valamint keletkezésének hátterét bemutatni, mely a fennmaradását ugyancsak a jezsuita történetíró és forrásgyűjtő iskola tevékenységének köszönheti. A jezsuita páterek elsősorban külföldi mintákat követve kezdték el Magyarország és Erdély történetére vonatkozó dokumentumok rendszeres egybegyűjtését, valamint a nagyobb volumenű történeti munkák összeállítását. Ezeket a nagy horderejű vállalkozásokat részben az úgynevezett rekatolizációs megfontolások, részben a történetírás fellendítésének célkitűzései is motiválták.⁵

A kezdeményező szerepet ebben a komoly, a hazai tudomány- és művelődéstörténet szempontjából is fontos mérföldkőnek számító vállalkozásban Hevenesi Gábor (1654–1715), illetve Szentiványi Márton (1633–1705) jezsuita páterek játszották. Hevenesi és munkatársai a 17–18. század fordulóján óriási mennyiségű kéziratot másoltak le, dolgoztak fel és hagyományozták az utókorra. Sőt az így létrejött jelentős számú és felbecsülhetetlen értékű kéziratgyűjteményt Hevenesi Gábor követői, mint például Timon Sámuel, Kaprinay István,

ból került elő, melyek Oxendio kuruc fogságát taglalják. Végül egy 1711-ben keltezett forrás érdemel még említést, mely az unitus püspöknek a Guberniumhoz Szamosújvár ügyében intézett felterjesztését tartalmazza. A Magyar Országos Levéltárban a fentiekén kívül – a vizsgált korszakra vonatkozóan – csupán az erdélyi örmény kolóniákról készített néhány összeírás, illetve Szamosújvár ügyében írt kérelem tanulmányozható. Ld. Magyar Országos Levéltár (= MOL) B 2 Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia 1712. No. 155., 1713. No. 45., No. 48., No. 75., 1714. No. 108.; MOL F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára, Ügyiratok 1698. No. 238.; MOL F 234 Erdélyi Kincstári Levéltár, Erdélyi Fiscalis Levéltár XII. szekrény 1/2 fasc. 2 litt. A.; MOL G 16 A Rákóczi-szabadságharc Levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltárának Munkácson maradt része I. 2. d. No. 520.; MOL G 19 A Rákóczi-szabadságharc Levéltára, Fejedelmi Kancellária II. 2. e/A. Oxendio Szamosújvárra vonatkozó kérelmével kapcsolatban ld. az alábbi bécsi dokumentumokat: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (= ÖStA AVA), Familienarchiv Harrach Kt. 344–345. (Gyulafehérvár, 1702. okt. 3.); ÖStA AVA Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA), Siebenbürgische Akten RN. 8. Konv. 1713. május fol. 414r–415r.; ÖStA AVA FHKA Hofffinanz Österreich RN. 750. 1712. okt. 7. Fazekas István szíves közlése, melyet ezúton is hálásan köszönök. A hazai levéltárak közül a Kalocsai Főegyházmezei Levéltárban őriznek még figyelemre méltó anyagot az örményekről. Ezek elsősorban nem erdélyi örmény témájú anyagok, hanem a pétervárad-i örmény unitus plébánia dokumentumai az 1762–1865 közötti időből. Ld. Kalocsai Főegyházmezei Levéltár (Kalocsa) I. 1. b. Plébániai iratok, Újvidék (Pétervárad) – Örmény.

5 *Molnár Antal*: Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. II. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. PPKE BTK, Piliscsaba, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás 2.) 19. Legújabbban ld.: *Uő*: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. L'Harmattan–ELTE TDI–Nyitott Könyv, Bp., 2009. (TDI Könyvek 8.) 214.

Péterffy Károly, Schmitt Miklós és Pray György is tovább gyarapították áldásos tevékenységükkel.⁶

A Hevenesi-gyűjteményben – ahogy a fentiekben is utalást tettünk – csupán néhány, az ebesfalvi (későbbi nevén erzsébetvárosi) örmény közösség alapításával, valamint az 1691–1692. évi, Besztercén kirobbant erdélyi örmény egyházi vizsgálattal kapcsolatos irat maradt fenn. Így az 1693-ból származó, ismeretlen szerzőnek tulajdonított *Fidelis relatio* című dokumentum, melyet az egyik legkorábbi hazai közgyűjteményben őrzött, az erdélyi örmények egyháztörténetére vonatkozó forrásként tartanak számon.⁷

A gyűjtemény dokumentumai között témánk szempontjából különösen jelentősek az Erdélyben tevékenykedő Rudolf Bzensky (1651–1715) cseh-morva jezsuita páter iratai.⁸ Bzensky 1694-ben Hevenesi megbízásából mintegy negyvenoldalas missziós jelentést készített hittérítői tevékenységéről. Bzensky jelentésében az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének mintegy négyoldalnyi terjedelmű alfejezetet szentelt, melyben történetüket az 1668. évi betelepüléstől Oxendio Virziresco (1654–1715) unitus püspökké szenteléséig (1691) dolgozta fel. Molnár Antal Rudolf Bzenskyvel kapcsolatos kutatásai ugyanakkor rávilágítottak arra a tényre, hogy a cseh-morva jezsuita páter az erdélyi örményekről szóló értesüléseit minden kétséget kizáróan magától Oxendiótól szerezte.⁹

A Hevenesi-gyűjteményből került elő a közelmúltban az az erdélyi örmények hitvallásáról szóló latin nyelvű kézirat is, melyet 1692. június 20-án keltez-

6 Uo.

7 Ugyan nem nyert egyöntetűen bizonyítást, de nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a *Fidelis relatio* című dokumentumot maga Vízkeleti Zsigmond (1648–1718) (valódi nevén Csete István) kolozsvári jezsuita páter írhatta, akivel az örmény unitus püspök mindvégig jó kapcsolatokat ápolt. Ld. erről: ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–84. Kiadását és bevezetőjét ld.: Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról (Az 1693. évi *Fidelis relatio*). Történelmi Szemle 50. (2008) 251–285. Legújabbán ld. erről még: Kornél Nagy: The Document *Fidelis Relatio* (1693) and the Armenians in Transylvania (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania). Haigazian Armenological Review 30. (2010) 379–394.

8 Rudolf Bzensky páter történetírói tevékenységéről ld. még: *Erdélyi Károly*: Bzenszky Rudolf 1631–1715. Erdélyi Múzeum 12. (1902) 183–190.; *Vasile Rus*: Cronica „Quattuor aetates Transylvaniae” de Rudolf Bzensky. Acta Musei Porolissensis 18. (1994) 205–270.; *Uő*: Bzensky's „Quattuor aetates Transylvaniae” Chronicle – A Historical and Philological Study. Anuarul Institutului de Istorie Cluj 33. (1994) 233–241.; *Uő*: Syllogimaeorum Transylvaniae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzensky. Acta Musei Napocensis 33. (1996) 183–275.; *Uő*: P. Rudolphi Bzensky e S. J. relatio de Ecclesia Transilvana – studiu introductiv și text reconstituit. Mediaevalia Transilvanica 2. (1998) 289–330.; *Molnár Antal*: Rudolf Bzenszky SJ (1651–1715). Ein tschechischer Missionar und Geschichtsschreiber in Siebenbürgen. In: Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus. Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse. Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert. Hrsg. István Monok–Péter Ötvös. Scriptum, Szeged, 2001. 67–78.

9 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 250.; uo. Cod. 16. Pag. 33.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül); *Molnár A.*: Bzensky i. m. (5. jz.) 26.; *Uő*: Lehetetlen küldetés? i. m. (5. jz.) 222–223. Ld. erről még: *Nagy K.*: Emlékirat i. m. (7. jz.) 252.; *Uő*: Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715). Történelmi Szemle 51. (2009) 103.

tek, és 1692. augusztus 30-án ellenjegyezték Besztercén. A nevezett kútfő keletkezése összefüggésben állhat a fent említett 1693. évi *Fidelis relatio* című dokumentummal is, hiszen az 1692. évi besztercei és ebesfalvi örmény egyházi vizsály kapcsán megfogalmazott hitbéli kérdésekre igyekezett lehetőleg egyértelmű és pontos válaszokat adni.

A kézirat, ahogyan azt bevezetője is mutatja, egykorú másolat. Az eredeti példányt az erdélyi örmények fogalmazták meg korabeli román (vlach) nyelven, mintegy magyarázatot adva az erdélyi örmény unitusok hitvallásáról. Sőt az irat tulajdonképpen azt volt hivatott alátámasztani, hogy az erdélyi örmények 1692-ben már visszafordíthatatlanul a római katolikus hit gyakorlói voltak. Az eredeti román nyelvű kézirat feltételezhetően eltűnt, latin nyelvű másolata maradt fenn a Hevenesi-gyűjteményben.

Jelen forrásközlés célja többek között annak megállapítása, hogy a most kiadásra kerülő irat mondandója megegyezik-e az akkori valós állapotokkal, azaz az erdélyi örmények valóban egyöntetűen és visszafordíthatatlanul unitusok voltak-e vagy sem 1692-ben.

Az előkerült irat szövegelemzése alapján kiderült, hogy a latin nyelvű másolatot is minden bizonnyal örmény unitus papok készíthették el, akik egyúttal jártasak voltak a latin nyelvben is. A szövegben számos örmény írással lejegyzett teológiai fogalom található, melyet a korabeli erdélyi örmény (úgynevezett lemergi-iași nyugati nyelvjárás) dialektusnak megfelelően írtak át latin betűkkel. Ezért a kézirat tudományos értékét egyúttal az is emeli, hogy időrendben ez az első olyan, hazai közgyűjteményekben őrzött dokumentum, amely ki-mondottan az erdélyi unitus örmények hitvallásával foglalkozik, és örmény nyelven, illetve örmény írással lejegyzett egyházi, illetve teológiai fogalmakat közöl és magyaráz.

A dokumentummal kapcsolatban ugyanakkor nem szabad kizárni annak a lehetőségét sem, hogy az eredeti román nyelvű irat latin nyelvre történő átültetésében talán maga Oxendio Virziresco játszott közvetlen szerepet, hiszen tanulmányait a római Collegium Urbanumban végezte, ahol igen magas színvonalon sajátította el a latin, illetve az olasz nyelvet és műveltséget. Ugyanakkor annak az eshetőségét sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Oxendio püspök valamelyik örmény származású segítőtje ültette át latin nyelvre az eredeti dokumentumot. Következésképp gyanítható, hogy a másolat készítője esetleg Lazar Budachowicz (1668–1721) lemergi születésű örmény unitus pap, az 1664-ben a theatinus Clemente Galano (1610–1666) által alapított lemergi Örmény Kollégium egykori növendéke volt, akit a Szentszék 1690-ben rendelt Oxendio mellé Erdélybe.¹⁰

*

10 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 82v.

1668–1672 között Minas Zilifdarõflu-Alëksanean T'oxat'ec'i¹¹ vardapet, moldvai apostoli (keleti) örmény püspök vezetésével az Erdélyi Fejedelemség területére nagyszámú örmény menekült érkezett. A Lengyelországból és Moldvából bemenekülő örmények elsősorban a Székelyföldön alapítottak közösségeket. Az Erdélybe menekült örmények egy jelentős számú csoportja azonban püspökük vezetésével a szászok lakta Besztercén telepedett le, amely hamarosan az erdélyi örmény közösség szellemi központjává vált.¹²

A szentszéki katolikus missziók látókörébe az erdélyi örmények a menekülésüket követően közel két évtizedig nem kerültek. Jóllehet a csíksomlyói obszerváns ferencesek, valamint Szebelébi Bertalan (1631–1707), Erdély római katolikus püspöki vikáriusa 1670-ben és 1680-ban megkísérelték áttéríteni az erdélyi örményeket, de ezek az erőfeszítések Minas püspök és az általa vezetett örmény apostoli klérus határozott ellenállása miatt kudarcot vallottak.¹³ 1682-ben Francesco Martelli (1633–1708), Corinthus címzetes érseke, varsói apostoli nuncius, illetve 1683-ban Francesco Bonesana (1651–1709),¹⁴ a

11 Az örmény nevek és fogalmak átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtük, melyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság, az Association Internationale des Études Arméniennes határozott meg.

12 1668. évi menekülésükről ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF SC Fondo Armeni Vol. 1. Fol. 525r–526v., Fol. 602r–610v.; APF SC Fondo Moldavia Vol. 1. Fol. 168r–169r., Fol. 233r–236v., Fol. 257r–259v., Fol. 358r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32–33. Ld. erről: *Christophorus Lukácsy*: Historia Armenorum Transsilvaniae a primordis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata. Mxit'arean Tparan, Vienna, 1859. 16.; *Suren Kolanjian*: Les Arméniens en Transylvanie en Xe–XVIIe siècles. Revue des études arméniennes 5. (1967) 358–361., 364–365.; *Grigor Govrikean*: Elizabét'opol. Dransiluanoy Hayoc' metropolisë [Erzsébetváros. Az erdélyi örmények metropolisza]. Mxit'arean Tparan, Vienna, 1896. 10.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. III. 1686–1954. Istituto degli Studi Ecclesiastici, Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica 17. – Historica 10.) 81.

13 APF SC Fondo Moldavia Vol. 1. Fol. 155r–156.; uo. Vol. 2. Fol. 41r–46v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 248.; uo. Cod. 16. Pag. 33.; uo. Cod. 21. Pag. 81–82.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül). Ld. erről még: Püspöki jelentések a magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről. 1600–1850. Összegyűjt., bev., magy. Vanyó Tihámér Aladár. Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2.) 113.; Moldvai csángó–magyar okmánytár, 1467–1706. Szerk., bev., jegyz. Benda Kálmán. 2. kiad. Teleki László Alapítvány, Bp., 2003. 685–686.; Nagy K.: Emlékirat i. m. (7. jz.) 255–256.

14 A theatinus Francesco Bonesana 1678–1691 között vezette prefektusként a leMBERGI Örmény Kollégiumot, majd azt követően XII. Ince pápa (1615–1700) 1692-ben Caiazzo, három évvel később, 1695-ben pedig Como püspökének nevezte ki. Helyét az Örmény Kollégium élén Sebastiano Maria Accorsi veszi át (1691–1704). Ld. erről: APF Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide (= Acta SC) Vol. 61. Fol. 16v–18r.; APF SOCG Vol. 509. Fol. 33r.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 4r–v., Fol. 13r–14r., Fol. 105r–v.; Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. V. (1667–1730). Ed. Remigius Ritzler–Pirminius Sefrin. Patavii, 1952. 134., 166. A leMBERGI Örmény Kollégiumban tevékenykedő olasz theatinus páterek (különösen Francesco Bonesana és Sebastiano Maria Accorsi) pénzzel támogatták az erdélyi ferences missziókat is. Ld. erről még: APF SOCG Vol. 514. Fol. 159r.; *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S. a. r. Fazekas István. PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/2.) 308., 314.

lemergi Örmény Kollégium prefektusa hívták fel jelentéseikben a Szentszék figyelmét az Erdélyben élő örmények katolizálásának fontosságára.¹⁵

Az utóbbi évek kutatásai fényt derítettek arra, hogy az erdélyi örmények körében meginduló, a vallási egyesülést megcélzó missziókat végül az 1627–1681 között, Nikol Torosowicz (1604–1681) érsek hivatalviselése során unitussá vált lemergi örmény érsekség együttesen kezdeményezte a Szentszékkel még az 1683–1684. év fordulóján. A hittérítéseknek, illetve a majdani egyházi unió ki-
eszközlésének a háttérében az unitus érsekségnek az a határozott véleménye húzódott meg, hogy az Erdélybe Lengyelországból és Moldvából menekült örmények eredendően mindig is a lemergi örmény érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt az igényt a vallási egyesülést követően is érvényesíteni kell.¹⁶

A Szentszék missziókat összefogó és koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (Sacra Congregatio de Propaganda Fide)¹⁷ a lemergi unitus érsekség kérése elé nem gördített akadályt. Sőt a Propaganda Fide Oxendio Virziresco személyében egy moldvai születésű és a római Collegium Urbanumban tanult örmény unitus világi papot küldött ki Erdélybe az ottani hittérítői, valamint pasztorális feladatok elvégzésére. Az unitus pap kiküldetése azért is tűnt hasznosnak a Szentszék számára, mert Oxendio családja 1668-ban éppen Minas püspökkel együtt menekült el Moldvából, és az erdélyi Görgényszentimrén, illetve Besztercén telepedett le. Oxendio legfontosabb feladatai közé tartozott, hogy minden áron tető alá hozza az erdélyi örmények vallási egyesülését, illetve megszervezze Erdély területén a Rómához hű örmény unitus egyházat.¹⁸

Oxendio 1685-ben megkezdett missziója elején már korán felismerte, hogy az erdélyi örmények vallási egyesülésében, illetve katolizációjában kulcs- és létfontosságú kérdésnek bizonyul, hogy sikerül-e Minas püspököt megnyernie a vallási uniónak, mivel a püspök 1668 óta egy jól szervezett egyházat épített ki Erdélyben.¹⁹ Az unitus misszionárius az akkor már agg Minas püspököt az egyházi unióra ugyan nem tudta rábeszélni, azt azonban Oxendio a családjának közbenjárására el tudta érni, hogy az 1686. esztendő őszén a püspök utazzon el vele Lembergbe tárgyalni Vardan Hunanean (1644–1715) örmény unitus érsekkel, valamint az időközben bíborossá kreált Opizio Pallavicini (1635–1700) varsói apostoli nunciussal, Ephesus címzetes érsekével.²⁰

15 APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 378r–381v.; APF SC Fondo Moldavia Vol. 2. Fol. 126r–127r., Fol. 134r–135v.

16 Nagy K.: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. (9. jz.) 105.

17 Továbbiakban a szentszéki missziós intézményre a Propaganda Fide elnevezést használjuk.

18 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 114r.; APF SOCG Vol. 497. Fol. 335r–v., Fol. 337v.; APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 33r–34r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 417r., Fol. 457r., Fol. 462r–v., Fol. 464r., Fol. 465r., Fol. 468r–469v., Fol. 487r., Fol. 488r., Fol. 490r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 249.; uo. Cod. 16. Pag. 33.; uo. Cod. 21. Pag. 83.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldal-számozás nélkül). Ld. erről: *K'olanjian, S.*: i. m. (12. jz.) 361–363.

19 APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 468v.

20 Pallavicinit XI. Ince pápa (1676–1689) 1686. szeptember 2-án kreálta bíborossá. Erről ld.: *Hierarchia Catholica* i. m. (14. jz.) 196.

Az utókor Minasról azt jegyezte fel, hogy Oxendio rábeszélésére 1686-ban az erdélyi örmények nevében letette Pallavicini varsói apostoli nuncius és Hunanean érsek kezébe a katolikus hitvallást, majd ezt követően a püspök máig tisztázatlan körülmények között elhalálozott. Ezt néhány, Minas püspök halála után (1686) hét, nyolc, tizenegy és tizennégy esztendővel később keletkezett irat erősítette meg. Minas katolikus hitvallását elsősorban a már említett Rudolf Bzensky jezsuita páter leírásai (1694, 1701), Sebastiano Maria Accorsi lemergi prefektus 1700. évi jelentése, a jezsuita rendtartomány 1697. évi évkönyvének rövid bejegyzése, illetve az ismeretlen katolikus szerzőnek tulajdonított *Fidelis relatio* című dokumentum tanúsítja. Sőt az erről a katolikus hitvallásról szóló adat átkerült az erdélyi örmények történetéről szóló csekély számú szakirodalmi műbe is. Mindenesetre tény, hogy a Minas püspök katolikus hitvallásáról szóló értesüléseket hosszú időn keresztül nem vetették részletes vizsgálat alá, és így a történészszakma az örmény apostoli püspök katolikus hitvallását kész tényként kezelte.²¹

Ugyanakkor Minas püspök katolikus hitvallásával kapcsolatban a Vatikáni Titkos Levéltárból, illetve a Propaganda Fide történeti levéltárából a közelmúltban napvilágra került iratok egyértelműen megcáfolták Minas püspök 1686. évi katolikus hitvallását. Sőt a tárgyalásokon részt vevő Vardan Hunanean unitus érsektől sem származnak olyan hivatalos vagy félhivatalos iratok, melyek megerősítenek Minas püspök katolikus hitvallását. Ezen túlmenően az érseknek és a Propaganda Fide titkárnak, Edoardo Cybónak (1619–1705) 1687 elején keltezett levelei csak Minas haláláról, esetleges utódlásáról és Oxendio erdélyi missziójáról számoltak be. A katolikus hitvallásról viszont egy szót sem szóltak. Opizio Pallavicini varsói apostoli nunciustól úgyszintén nem maradt fenn egy olyan irat sem, mely alátámasztaná az örmény apostoli püspök katolikus hitvallását. Minas püspök 1686-ból fennmaradt levelei szintén nem a katolikus hitvallásáról nyújtanak megbízható értesüléseket, hanem inkább arról, hogy Lembergben hitvitákat folytatott Hunanean érsekkel az örmény apostoli hit védelmében.²²

21 APF SOCG Vol. 537. Fol. 418r–v.; ARSI FA Hist. Vol. 155. Fol. 81v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32.; uo. Cod. 21. Pag. 82.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül); uo. Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK Collectio Kaprinayana, A. Cod. 11. Pag. 112. Ld. erről: *Andreas Ilia*: Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum. Claudiopolis, 1730. 64., 72.; *Lukácsy, Chr.*: i. m. (12. jz.) 68.; Kamenic' Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Rumenioy [Kamenieci krónika: a lengyelországi és a romániai örmények évkönyvei]. Ašx. Lewond Ališan. Mxit'arean Tparan, Venetik, 1896. 127.; *Hodinka A.*: A munkácsi i. m. (2. jz.) 2.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. 3. kiad. Veszprém Egyházmegyei Ny., Veszprém, 1929. 219–220.; *K'olanĵian, S.*: i. m. (12. jz.) 362–363.; *Petrowicz, G.*: i. m. (12. jz.) 82.; *Molnár A.*: Bzensky i. m. (5. jz.) 26.; *Uő*: Lehetetlen küldetés? i. m. (5. jz.) 222.

22 APF SOCG Vol. 532. Fol. 456r–457r.; APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 33r–34r., Fol. 90v–91r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 434r–v+435v., Fol. 498r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 374r–375v.; Archivio Segreto Vaticano (Róma), Archivio della Nunziatura in Vienna (= ASV ANV) Vol. 196. Fol. 219r–220r. Ld. erről: *Step'anos Rošk'ay*: Žamanakagrut' iwn kam tarekank' ekelec'akank' [Kronológia avagy egyházi évkönyvek]. Ašx. Hamazasp Oskean. Mxit'arean Tparan, Vienna, 1964. 186.

Oxendio szerepe is igen ellentmondásos, mivel az 1686-ban, 1687-ben, illetve az 1688-ban írott és a Propaganda Fidéhez eljuttatott hivatalos jelentései nyilvánvalóvá tették, hogy Minas püspök nem tette le a katolikus hitvallást, és 1686-ban nem mint unitus, hanem mint örmény apostoli hitű püspök távozott el az élők sorából.²³ Mindezek ellenére Oxendio a *Fidelis relatio* című dokumentum ismeretlen szerzőjének 1693-ban, Rudolf Bzenskynek 1694-ben, illetve Sebastiano Maria Accorsinak 1700-ban már arról számolt be, hogy Minas letette a katolikus hitvallást Lembergben, és unitus püspökként halt meg. Itt Oxendio utólagosan egyfajta mítoszt keltett életre, melyben azt próbálta igazolni, hogy az állítólag unitusként meghalt Minas püspök helyett egyes-egyedül neki volt joga arra, hogy az erdélyi örmények egyesült hitű püspöke lehessen.²⁴

Végeredményben a katolikus hitvallást le nem tett Minas püspök 1686. évi halála megkönnyítette a misszionárius helyzetét. Oxendio most már teljes erővel törekedhetett Erdélyben az apostoli örmény püspök nélkül maradt „eretnek” és „szakadár” hitű örmény papok és a köznép megtérítésére. Hittérítői munkásságának eredményeképp 1688–1689 fordulójától kezdve az erdélyi örménység jelentős része, valamint az apostoli papok kezdték elfogadni a katolizációt. Ezenfelül Giacomo Cantelmi (1645–1702) varsói apostoli nuncius, Caesarea címzetes érseke, Hunanean érsek és a theatinus Francesco Bonesana, a lembergi Örmény Kollégium akkori prefektusa minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében (például pénzbeli segélyek, latin nyelvű misekönyvek küldése, fiatal unitus papok delegálása), hogy Oxendio eredményesen kiteljesítse küldetését Erdélyben.²⁵ Sőt Cantelmi nuncius és Bonesana prefektus sikeresen meghiúsították, hogy az örmény egyházfő, I. Eliazár (1682–1691) katolikosz által kinevezett és felszentelt örmény keleti püspök bejusson Erdélybe, és elfoglalja a Minas halála miatt megüresedett püspöki széket.²⁶

Oxendio ténykedésének eredményeképpen három örmény pap (Elia Mendrul *awagerēc'*, házaspap, valamint Astuacatur Nigošean és Vardan Martinus Potoczky szerzetesek) vezetésével az erdélyi örmények 1689. február elején egy népes delegációból álló követséget menesztettek Lembergbe, ahol az erdélyi közösség nevében Vardan Hunanean unitus érsek kezébe letették a katolikus hitvallást. Az erdélyi örmények katolikus hitvallását igazoló dokumentu-

23 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 13r–v.; APF Collegio Urbano Vol. 3. Fol. 472r–v.

24 APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103r–105v., Fol. 166v.; APF SOCG Vol. 537. Fol. 416r–417r., Fol. 419r–v.; APF Lettere SC Vol. 89. Fol. 116r–117r., Fol. 224r–225r. Ld. erről bővebben: Nagy K.: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. (9. jz.) 111–112.

25 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 53r., Fol. 69r–v., Fol. 70r.

26 I. Eliazár örmény egyházfő Minas halála után közvetlenül a lengyelországi örmény Teodor Wartanowiczot (1652–1700) nevezte ki az erdélyi örmények püspökévé. Erről ld.: APF Acta SC Vol. 60. Fol. 78r–81v., Fol. 125r–128v.; APF SOCG Vol. 507. Fol. 87r–88v., Fol. 93r–94r.; uo. Vol. 509. Fol. 112r.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 7v–8r., Fol. 15r–v.; uo. Vol. 80. Fol. 3v., Fol. 45r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 51r–v.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia Vol. 2. Fol. 325r–v., Fol. 335r.

mokban az örmények egyúttal azt is kérték a Szentszéktől, hogy püspöküknek az elhunyt Minas helyére az unitus hitű Oxendiót nevezzék ki és szenteljék fel.²⁷

Az 1689. évi katolikus hitvallás és unió ugyanakkor egy tökéletlen, részleteiben ki nem munkált vallási egyesülésnek bizonyult. A Hunanean érsek kezébe letett katolikus hitvallás és megkötött unió tudniillik rengeteg megválaszolatlan kérdést hordozott magában. Ugyanis az egyesülről szóló iratok lényegében csak a vallási egyesülés kimondására, Lemberg egyházi joghatóságának, valamint a római pápa primátusának elismerésére szorítkoztak. A vallási egyesülés ugyanakkor nem tisztázta az egyházi unióra lépő erdélyi örmények állásfoglalását az Eukharisztjáról, a *Filioque*-imádságról (*ew yOrduoyñ*), a Purgatórium (*K'awarann*) létéről, a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinat tanításáról, a *Trisagion*-himnusz helyes énekléséről, a liturgikus nyelvhasználatról, a miscskönyvekről, a kalendáriumról vagy az áttért örmény papok jogi és házassági státusáról.²⁸ Mindenesetre tény, hogy az egyházi unió értelmezése számos további konfliktust és problémát hordozott magában.

Az erdélyi örmény egyházi unió megteremtését elsősorban az ősi vallási egység helyreállításának gondolata vezérelte. Megkötésében sem a bécsi udvar, sem a magyar katolikus egyház nem játszott jelentős szerepet. A Szentszék és az erdélyi örmények is úgy ítélték meg az egyházi unió kapcsán, hogy az egyesülésükkel kis idő múltán helyreállhat az a hitbeli egység, amely a latin és az örmény egyházat jellemezte a kereszténység hajnalán, I. Szilveszter (314–335) pápa pontifikátusa, valamint Világosító Szent Gergely (287–325), az örmények apostola és első katolikosza idején. A római katolikus egyház álláspontja szerint az örmény apostol méltatlan és eretnek utódai miatt távolodott el az örmény apostoli egyház az akkor még egységes ortodoxiától, és lépett a „monofizitizmus”, illetve a szakadárság útjára. Ezért Róma részéről fontos mérföldkőnek tartották a lengyelországi örmények egyházi uniója után az erdélyiek vallási egyesülését is, mivel ez – meglátásuk szerint – fontos „hídfehlést” képezhetett majdan az anyaországi örmény apostoli egyháznak Rómával történő teljes egyesüléséhez.²⁹ Az erdélyi örmény unió mögött gazdasági okokat és indítékokat ugyanakkor nem lehetett találni. Minden valószínűség szerint azért, mert az erdélyi örmények I. Apafi Mihály (1661–1690) 1680. évi ren-

27 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165r–169r.; APF SOCG Vol. 504. Fol. 103r.; uo. Vol. 506. Fol. 66r.; APF CP Vol. 29. Fol. 610r–v., Fol. 630r–631v., Fol. 651r.; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 36v–38r., Fol. 102r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 251.; uo. Cod. 16. Pag. 34.; uo. Cod. 21. Pag. 82.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül); Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyv- és Kézirattára (Gyergyószentmiklós) I./1. Ld. erről: *Rošk'ay*, S.: i. m. (22. jz.) 186.; *Bárány Lukács*: Verzelescul Oxendius. I. Armenia 3. (1888) 67.; *Molnár A.*: Bzensky i. m. (5. jz.) 26–27.; *Uő*: Lehetetlen küldetés? i. m. (5. jz.) 222–223.; *Nagy K.*: Emlékirat i. m. (7. jz.) 264–265.; *Uő*: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. (9. jz.) 113.

28 APF CP Vol. 29. Fol. 613r–v., Fol. 628r–629v.

29 Uo. Vol. 29. Fol. 644r+646v., Fol. 645r., Fol. 647r–v., Fol. 648r–v. A fenti elvet a római katolikus egyházon belül legmarkánsabban a jezsuiták képviselték. Erről ld.: *Shore, P.*: i. m. (3. jz.) 76.

deletének megfelelően már az egyházi unió előtt nagyon kedvező gazdasági kiváltságokat élveztek Erdély területén.³⁰

Az 1689. évi katolikus hitvallás, valamint a megkötött vallási unió mindenestre másfél évvel később nagyban hozzájárult ahhoz, hogy VIII. Sándor pápa (1689–1691) Oxendiót 1690. október 2-án (címetes) püspöknek és az erdélyi örmények apostoli vikáriusának nevezte ki. A Szentszék fizetségül pedig évi száz arany scudót állapított meg számára.³¹ Oxendio püspöki kinevezésében – az időközben bíborossá emelt (1690. február 13.) – Giacomo Cantelmi varsói apostoli nuncius szerzett elévülhetetlen érdemeket, aki álhatatosságával meg tudta nyerni a Propaganda Fide befolyásos bíborosait, mint például Flavio Chigit (1631–1693), Federico Ubaldi-Baldeschi Colonnát (1625–1691), Giulio Spinolát (1612–1691), Girolamo Casanatét (1620–1700), vagy Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altierit (1623–1698), a Propaganda Fide bíboros-prefektusát és végül Edoardo Cybót, a Propaganda Fide titkárát Oxendio püspöki jelöltségének támogatásához.³² Ugyanakkor a kinevezéssel egyidejűleg – a leMBERGI örmény unitus érsekség heves tiltakozása ellenére – az erdélyi örményeket közvetlenül a Szentszék egyházi joghatósága alá rendelték. Oxendiót végül 1691. július 30-án Lembergben szentelték püspökké az örmény Szent Istenszülő érseki székesegyházban. A szertartást latin és örmény unitus rítus szerint Vardan Hunanean unitus érsek és Andrea Santa Croce (1656–1712) varsói (később bécsi) apostoli nuncius, Seleucia címzetes érseke végezték.³³

30 *Govrikan, G.*: i. m. (12. jz.) 8–15.; *Éble Gábor*: A szamosújvári Verzár család. Franklin, Bp., 1915. 13.; *K'olanjian, S.*: i. m. (12. jz.) 361.

31 VII. Sándor pápa egyáltalán nem gördített akadályt Oxendio kinevezése elé, hiszen pápává történő megválasztása előtt Pietro Ottoboni (1610–1691) néven a Propaganda Fide egyik befolyásos bíborosa volt, és támogatta Oxendio jelöltségét. APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165r–169r.; uo. Vol. 60. Fol. 14r–19v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 94r.; uo. Vol. 512. Fol. 179r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 215r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 252.; uo. Cod. 16. Pag. 34.; uo. Cod. 21. Pag. 83.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül); uo. Cod. 29. Pag. 346. Ld. erről még röviden: *Petrowicz, G.*: i. m. (12. jz.) 94–96.

32 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 78v–81v., Fol. 125v–127v.; APF SOCG Vol. 506. Fol. 61r–v., Fol. 63r–64r.; uo. Vol. 507. Fol. 87r–88v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 80v–81r., Fol. 82r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 221r. Oxendio mellett más jelölt neve is felmerült. Lengyelország prímása, Michal Radziejowski (1643–1705) gnieźnoi érsek, bíboros, ifjabb Carlo Barberini (1630–1704) bíboros (1698–1704 között a Propaganda Fide prefektusa) és a korábbi varsói apostoli nuncius, Opizio Pallavicini bíboros Deodatus Nersesowicz (1647–1709) címzetes traianopolisi püspök jelöltsége mellett törtek lándzsát. Nersesowicz jelöltsége mellett szólt az az érv, hogy a Collegium Urbanumban végezte tanulmányait, illetve 1683–1686 között a leMBERGI örmény unitus érsekséget vezette koadjutorként. Ezen túlmenően Nersesowicz Oxendiót igyekezett lejáratni a Propaganda Fide bíborosai előtt állítólagos eretnoksége miatt. Mesterkedéseit azonban Cantelmi sikeresen meggátolta. Erről ld.: APF CP Vol. 29. Fol. 636r–v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 129r–132r.

33 Ld. erről: APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87r.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 65r–v., Fol. 74v–75v., Fol. 86v–87v.; uo. Vol. 85. Fol. 65r–v., Fol. 74v–75v., Fol. 86v–87v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 140r., Fol. 146r–v.; PLE AEV Sub Primatae Széchenyi (= SPSZ) No. 273/4.2. Ld. erről még: *Rošk'ay, S.*: i. m. (22. jz.) 187.

Az egyházi unió, mint ahogyan azt korábban említettük, rengeteg kérdést nyitva hagyott, és emiatt számtalan konfliktus forrása lett az erdélyi örmény egyházon belül. Ennek okait pedig az örmény és a latin dogmatika, valamint egyházi kultúra különbözőségében kell keresni. Oxendio Virziresco püspök a feltétlen latinizáció híve volt, míg a papjai elsősorban olyan áttért örmény egyházi emberek voltak, akik áttérésük előtt hagyományosan is az örmény apostoli egyház kulturális közegében nevelkedtek. Oxendio a római Collegium Urbanumban szerezte tudását, ahol közismerten a nyugati jellegű teológiai oktatást részesítették előnyben. Örmény származása ellenére Oxendio magát mindig is a római katolikus egyház emberének tartotta.³⁴ Ebben szerepet játszott talán az is, hogy latin rítus szerint szentelték fel pappá 1681. augusztus 9-én Rómában. A szentségeket a *Sacramentarium Romanum* szerint szolgáltatta ki a híveknek, illetve Erdélyben latin nyelvű misekönyveket használt,³⁵ míg az örmény papok a megkötött unió ellenére is makacsul a „régí” örmény apostoli szokásokhoz ragaszkodtak. Számukra az egyházi unió megkötése és kimondása voltaképpen a római pápa főségének elismerésére szorítkozott.

A most közlendő irat elején van egy érdekes passzus, ami némi ellentmondást is tükrözhet. Az erdélyi örmények egy bizonyos gyergyószentmiklósi egyezségeire hivatkoznak, amely közöttük és az akkor még csak misszionárius Oxendio között kötött még feltehetően az 1680-as évek végén. Eszerint az örmények az egyházi unió megkötése után bizonyos régi szokásaikat megtarthatták, mint például a böjti szokásokat, az ünnepeket, az egyházi énekeket, a régi naptárukat, a liturgiák alkalmával viselt papi öltözékeket stb.³⁶ Mindenesetre az iratból az derül ki, hogy a vallási unió gyakorlati kérdéseit elvileg tisztázhatták. Ugyanakkor Oxendiónak a Szentszékhez eljuttatott jelentései erről az egyezségről mélyen hallgatnak.

A vallási unió eltérő értelmezéséből már 1691 őszén konfliktus robbant ki Besztercén.³⁷ A püspök az erdélyi örmények körében végzett vizitációi során megtapasztalta, hogy az örmény papok házasságban élnek, melyet ő állandóan kifogásolt, ugyanis az örmény papok számára is a cölibátust tartotta követendő

34 APF Acta SC Vol. 80. Fol. 263r–267r., Fol. 361r–v.; APF SOCG Vol. 572. Fol. 283r–285r.; APF Lettere SC Vol. 99. Fol. 82r–v., Fol. 83v–84r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 265r–268v.

35 Oxendiót végül Edoardo Cybo akkori címzetes seleuciai érsek, a Propaganda Fide titkára szentelte pappá a latin rítus szerint. Sőt az unitus misszionárius (később püspök) 1681-ben, 1685-ben, 1687-ben és 1696-ban is többször kért engedélyt, illetve felhatalmazást a Szentszektől, hogy mindig latin szertartás szerint misézhesen. Erről ld. még: APF Acta SC Vol. 51. Fol. 81r., Fol. 154r–v., Fol. 232r., Fol. 255v.; APF SOCG Vol. 490. Fol. 110r.; uo. Vol. 492. Fol. 313r.; uo. Vol. 493. Fol. 30r+31v., Fol. 376r+377v., Fol. 378v.; uo. Vol. 497. Fol. 335r.; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 42r., Fol. 54v. Ld. még erről: Püspöki jelentések i. m. (13. jz.) 112–115.; *Hodinka A.*: A munkácsi i. m. (2. jz.) 3.; *Galla Ferenc*: Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711). S. a. r. Tusor Péter–Tóth Krisztina. PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport–Váci Egyházmegyei Történeti Bizottság, Bp.–Róma, 2010. (Collectanea Vaticana Hungariae II/3.) 139., 141., 142., 152.

36 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77.

37 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87r.

példának. Ezért be is panaszolta őket a Propaganda Fidénél, miszerint házasságuk miatt eretnokségben élnek.³⁸

A bevádolt papok úgyszintén a Propaganda Fidéhez fordultak. Leveleikben Oxendiónak túlzott és „bigott” latinizációját rótták fel, mert arra akarta őket kényszeríteni, hogy végérvényesen hagyják el családjukat.³⁹ A Szentszék viszont ebben a kérdésben – meglepő módon – nem a püspöknek adott igazat. A Propaganda Fide bíborosai döntésüket azzal támasztották alá, hogy az erdélyi örmény papok még az 1689. évi egyesülésük előtt házasságban éltek, és ez nem képezhet akadályt abban, hogy továbbra is gyakorolhassák papi hivatásukat. Ily módon ez a probléma legalább hat évre lekerült a napirendről.⁴⁰

Ugyanakkor az örmény egyházi unióban az erdélyi protestáns elit is veszélyt látott. Nem nézték jó szemmel, hogy az erdélyi románok között 1692-ben meginduló vallási unió folyamata, az apostoli örmények uniálása, illetve Oxendio unitus püspökké történő kinevezése megbonthatja a protestánsok kárára a már több évtizede kialakult konfesszionális egyensúlyt. A protestánsok magyarán ekkor az örmény egyházi unió megkötésében, illetve kiteljesítésében ellenérdekeltek voltak.⁴¹

Ezért azzal az ígérettel kecsegtették az erdélyi örményeket, hogy amennyiben visszamondják az egyházi uniót, és visszatérnek őseik apostoli hitére, akkor kiszélesítik I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1680. évi kiváltságát. Erendőően az örményekben – lévén kereskedő népesség – azért is volt fogadó-készség az egyházi unióra, mert úgy látták, hogy egy esetleges vallási egyesüléssel kiszélesíthetik a korábban adományozott és számukra kedvező gazdasági kiváltságokat.⁴²

Ezt a protestánsok jól felismerték. Ráadásul 1691–1692 fordulóján az örmények körében növekedett az elégedetlenség, mert azzal szembesültek, hogy terheik és adóik az egyházi uniót követően csak növekedtek. Míg az egyházi unió megkötése előtt évi száz forint adót, addig az uniót követően a többszörösét kellett befizetniük portánként. Ráadásul az örmény családfejekre külön fejadókat vetettek ki a hatóságok. Sőt az örmény unitus papokat is külön megadóztatták, jóllehet nyilvánvalóan abban reménykedtek, hogy az uniójukkal mentesülnek az adók alól. Ebben viszont a már említett unió tökéletlensége is megmutatkozott, hiszen az 1689. évi katolikus hitvallás és az unió szövegének elemzése során is kiderült, hogy az áttért örmény papok társadalmi státusával érdemben nem is foglalkoztak. Ezért már 1691-ben számos örmény család visszamondta az uniót, és visszatelepült Moldvába.⁴³

38 Oxendio püspök vizitációjáról ld.: APF SOCG Vol. 512. Fol. 178r–v., Fol. 179r., Fol. 180r+183r., Fol. 181r+186v.

39 Uo. Vol. 510. Fol. 94r+101v., Fol. 97r–98r.

40 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87v.

41 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 219r.

42 Uo. Fol. 233r.

43 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

Ezzel a problémával csakhamar Oxendio is szembesülni kényszerült. A püspök ugyan későn eszmélt, de végül tudatosult benne, hogy az erdélyi örményeket az egyházi unióban csak a korábban adott kiváltságok kiszélesítésével lehet megtartani. Természetesen a maga részéről minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy a kiváltságok kiszélesítését keresztülvigye a Guberniumnál.⁴⁴ A püspök ezen irányú tevékenységét gyanakvással figyelte az erdélyi protestáns elit. Különösen gróf Bethlen Miklós (1642–1716) kancellár volt az a személy, aki Oxendio püspöki tevékenységét gátolta Erdélyben.⁴⁵

Oxendio jelentése szerint a kancellár a beszercei szászokat szándékosan tüzelte az áttért örmények ellen. Bethlen ezen túlmenően megkísérelte – legalább is a püspök állításai és vádjai szerint – a beszercei örményeket arra rábeszélni, hogy tagadják meg egyházi uniójukat. Cserébe a kancellár azt ígérte, hogy kieszközli számukra a bécsi udvarnál, illetve a Guberniumnál, hogy szélesebb körű autonómiát és kereskedelmi privilégiumokat kapjanak.⁴⁶ Bethlen célpontja egyértelműen a katolicizmust Erdélyben képviselő Oxendio volt.⁴⁷ Mindenesetre tény, hogy az erdélyi örmények a felettük tornyosuló gazdasági problémák okát ekkor már többségében az egyházi unióban és a püspökben látták. Meglátásuk szerint az 1689-ben megkötött vallási unió számukra csak kárt, nem pedig előnyt hozott.⁴⁸

Az erdélyi örmény klérus többsége ekkor már Oxendio ellen fordult. Vardan Martinus Potoczky és Astuacatur Nigošean vardapetek, beszercei unitus papok visszamondták az uniót, és a közösségen belül sikeresen a katoli-

44 Uo.

45 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 267r–268v.

46 Uo. Fol. 265r–v.

47 Jóllehet Erdélyben ekkor Kada István (1617–1695) személyében az erdélyi római katolikusoknak már volt a király által kinevezett püspökük (pontosan az Augustopolis címzetes püspöki címet viselte 1685–1695 között), ám 1685-ös kinevezését a Szentszék nem erősítette meg. Többek között ez utóbbi kanonizációs probléma miatt, illetve az erdélyi protestánsok ellenállása folytán Kada végül nem juthatott el Erdélybe. Ezután Kada haláláig Nagyszombatban maradt, 1691-ben Széchényi György (1605–1695) esztergomi érsek segédpüspöke lett, miközben Oxendio címzetes püspökként végig Erdélyben tevékenykedett. Kadát vélhetően Kollonich Lipót (1631–1707) bíboros, akkori kalocsai érsek szentelte püspökké 1690. február 2-án Bécsben. Kada Istvánról, ill. a korszakban az erdélyi római katolikus püspökség betöltésének problémájáról ld. még: APF Acta SC Vol. 58. Fol. 13r–16r., Fol. 127v–131r.; uo. Vol. 59. Fol. 33r–34r., Fol. 114v–115r., Fol. 151r–154r.; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 172v–173r.; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania Vol. 2. Fol. 309r–v.; APF SOCG Vol. 500. Fol. 58r–59v. Fol. 60r.; uo. Vol. 503. Fol. 427r., Fol. 440v.; uo. Vol. 504. Fol. 58r–71r. Ld. erről: *Temesváry János*: Erdély választott püspökei. I–II. Szamosújvár, 1913–1914. II. 52–57., 108–109.; *Jakab Antal*: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. EME, Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek 172.) 16–17.; *Galla F.*: Ferences missziók i. m. (14. jz.) 264–267.; *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. IV. Ed. István György Tóth. Római Magyar Akadémia–METEM–MTA TTI, Róma–Bp., 2005. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) 2845–2847.; *Nagy K.*: Emlékirat i. m. (7. jz.) 267.

48 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 265r–v.

kus egyház ellen prédikáltak.⁴⁹ A két vardapet hittagadása különösen érzékeny veszteség volt Oxendio számára, ugyanis a két szerzetes még 1689-ben tagja volt annak a küldöttségnek, amely Lembergben Hunanean érsek színe előtt az erdélyi örmény közösség nevében letette a katolikus hitvallást, és Oxendiót kérte unitus püspökné.⁵⁰

Vardan és Astuacatur vardapetek hittagadása mögött nyilvánvalóan a gazdasági problémákat és az örményeket sújtó adókat kell keresnünk. Ettől függetlenül a hittagadásnak kulturális és dogmatikai okai is lehettek. Vardan és Astuacatur áttért szerzetesek voltak, akik többi erdélyi paptársukhoz hasonlóan az örmény apostoli egyház hagyományainak közegében nevelődtek és szocializálódtak. Az erdélyi örmény papok többsége továbbra is az Oxendio által hibásnak tartott örmény apostoli szokások szerint látta el egyházi szolgálatát. Az egyházi unió így lényegében nem járt az erdélyi örmény egyházon belül azonnali radikális változtatásokkal. Ennek ellenére Oxendio püspök minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy Erdélyben az örmény apostoli egyház szokásait a háttérbe szorítsa.⁵¹

A *Fidelis relatio* szerint Vardan vardapet az örmény apostoli szokások szerint szolgáltatta ki az Eukharisziát: azaz két szín alatt áldoztatott, és nem kevert vizet a borba.⁵² Ez utóbbi Oxendiónál is nagy felháborodást keltett, és a vele szembe forduló örmény szerzetest, valamint híveit meg akarta büntetni. A püspök más megoldást nem látva az erdélyi világi hatóságokhoz fordult. Oxendiónak ugyanakkor nem volt jó renoméja az erdélyi kormányzatnál, különösen Bethlen Miklósnál, akivel eleve igen rossz viszonyban állt ez idő tájt.⁵³

A püspök helyzetét tovább rontotta az is, hogy a Szentszék által odaítélt évi száz arany scudo fizetését meglehetősen nagy késésekkel (általában két-három év csúszással) kapta meg. Így mindig rá volt kényszerülve arra, hogy segélyért „kuncsorogjon” az erdélyi világi hatóságoknál. Ugyan a híthű katolikus Federico Veterani gróf (1650–1695) olasz származású császári generális, Erdély katonai parancsnoka gyakran kisegítette a püspököt, de ez ügyben magánál Bethlennél is kilincselte.⁵⁴

49 APF Acta SC Vol. 62. Fol. 125r–128v.; APF Lettere SC Vol. 81. Fol. 130v–131r.; uo. Vol. 82. Fol. 100r–v., Fol. 110v–111r., Fol. 119r–v., Fol. 147r–v.

50 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

51 APF Acta SC Vol. 63. Fol. 68r–70v.

52 APF Lettere SC Vol. 81. Fol. 153v–154r., Fol. 215v–216r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

53 APF SOCG Vol. 520. Fol. 284r–v.; PL AEV SPSZ No. 273/4.; ELTE EKK Historia. Res Transylvanica (= G.) Cod. 522. Fol. 137r–138r.

54 Oxendio püspök fizetésének problémájáról ld. az alábbi dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 63. Fol. 79r–v.; APF SOCG Vol. 509. Fol. 109r+112r–v., Fol. 110r–111r.; uo. Vol. 515. Fol. 87r., Fol. 88r–v.; APF Lettere SC Vol. 82. Fol. 163v–166r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 233r., Fol. 235r–v.; APF SC Fondo Moldavia Vol. 2. Fol. 322r.

1692-ben a kancellárral a segély kapcsán is igen éles, személyeskedő konfliktusba keveredett. Bethlen az unitus püspököt és híveit egyszerűen bajkeverőnek, bitangnak és Erdély pestisének nevezte. A kancellár szerint Oxendio püspök fanatikus katolicizmusa miatt keveredett konfliktusba örményeivel Erdélyben, mert „németpártisága” és „erővel térítő” latinista álláspontja miatt a közösségen belül már igen nagy volt az elutasíttósága. A vitát végül Absolon Dániel és Veterani generális simította el. Azonban Oxendio viszonya a kancellárral továbbra is feszült maradt.⁵⁵

Mindenesetre, vélhetően a katolikus Veterani közbenjárására, Bethlen Oxendiónak ígéretet tett arra, hogy a segély ügye mellett Vardan és Astuacatur hittagadásának ügyében is közbenjár a hatóságoknál. A kancellár 1692 júniusában felkérte Alvinczi Péter ítélőmestert, hogy állítson fel egy tizenkét fős, Erdély négy bevett felekezetét képviselő tagokból álló vizsgálóbizottságot az erdélyi örmény hittagadások ügyében. A bizottság feladata az volt, hogy vizsgálja meg, hogy katolikus vagy keleti hitvallásban vannak-e az erdélyi örmények. Végül az Alvinczi vezette protestáns többségű bizottság semmilyen konkrét eredményt nem mutatott fel. Lényegében ez a vizsgálat Oxendio számára kedvezőtlen eredménnyel zárult. A bizottság tagjai úgy ítélték meg, hogy a Vardan-féle hittagadás nem ütközik az erdélyi vallásgyakorlat bevett hagyományaival, és ezért nem is hoztak konkrét végzéseket.⁵⁶

Oxendio püspök ezért gróf Bánffy György (1660–1708) erdélyi kormányzóhoz fordult. Bánffy ugyan ígéretet tett arra a püspöknek, hogy Vardan ügyét a soron következő kolozsvári országgyűlés elé viszi, végül azonban ennek semmilyen fogantja sem lett. A protestáns rendek az országgyűlésen ugyanis elutasították a püspök kérését a hittagadók megbüntetésére vonatkozóan, mert véleményük szerint az örmény püspök nem világi, hanem csak egyházi felhatalmazással bír. Vagyis – szerintük – a püspök világi ügyekben kívánt eljárni, és ezáltal átlépte a hatáskörét. Az ügyet így a Katolikus Státus hatáskörébe utalták. A Státus viszont érdemben nem foglalkozott vele.⁵⁷

A kormányzó ugyanakkor annak a látszatát kívánta kelteni, hogy Oxendio ügyével mégiscsak foglalkoztak. Ezért a kormányzó két tekintélyes magyar protestáns vallású nemesembert, Thorma (Tormai) Miklóst és Balogh (Balogy) Jánost kérte fel arra, hogy folytassanak le széles körű vizsgálatot Besztercén a Vardan-ügy kapcsán az örmények egyházi státusával kapcsolatban, amelyről írásbeli jelentést kellett készíteniük a Gubernium számára. A vizsgálatnak tulajdonképpen az volt a célja, hogy megállapítsa, hogy a Besztercén élő örmények katolikusok-e vagy apostoli vallásúak.⁵⁸

55 *Gróf Bethlen Miklós: Önéletírás. Kiadta Szalay László. I–II. Heckenast, Pest, 1858–1860. (Magyar Történelmi Emlékek 2–3.) II. 217.*

56 PL AEV SPSZ No. 274/4.1.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

57 PL AEV SPSZ No. 274/8.3

58 Uo. No. 274/8.4. Ld. erről még: Nagy K.: Emlékirat i. m. (7. jz.) 273.

Mindeközben a protestáns II. Apafi Mihály (1676–1713), Erdély választott fejedelme is közbeavatkozott. Látván a konfliktust az örmények ügyében, 1692 júniusában felkarolta az örmény hittagadók ügyét. Vardan vardapet vezetésével mintegy hatvan örmény keleti hitű család települt át az Apafi család ebesfalvi (későbbi nevén: erzsébetvárosi) birtokára. A fejedelem az Ebesfalvára áttelepült örményeknek szabad vallásgyakorlatot, önkormányzatot, illetve kedvező kereskedelmi kiváltságokat biztosított.⁵⁹ Eközben számos örmény család Astuacatur vardapet vezetésével egyszerűen minden ingóságával együtt elhagyta Erdélyt, Moldvába távozott, és véglegesen visszamondta az egyházi uniót.⁶⁰ Oxendio kétségbeesésében a Propaganda Fide jóváhagyása nélkül 1692 decemberében Moldvába távozott, és megpróbálta visszatérésre bírni Astuacatur vardapetet, valamint követőit. A püspök Moldvából írott levelei viszont arról tanúskodnak, hogy kísérlete kudarcot vallott. Ennek egyik fő oka az volt, hogy a moldvai hatóságok nem igazán nézték jó szemmel, hogy az unitus püspök mindenféle felhatalmazás nélkül kísérlet meg missziós tevékenységet folytatni egy hangsúlyosan ortodox keresztény többségű fejedelemség területén. Ezért a kemény ellenállás miatt Oxendio a gyors távozás mellett döntött. Sőt a püspököt maga a Propaganda Fide is megróttá meggondolatlan lépése miatt, mivel a szentszéki intézmény tudta, áldása és engedélye nélkül próbált Moldvában missziót folytatni.⁶¹

A hittagadó Astuacatur vardapet egyébiránt 1693 tavaszán visszatért Erdélybe, és az örmény közösség körében ismételten a vallási unió ellen kezdett prédikálni Besztercén és Gyergyószentmiklóson. Oxendio Veterani generális segítségét igénybe véve a császári katonasággal elfogattatta Astuacatur vardapetet, majd ezt követően a nagyszebeni börtönbe vitette. A renitens örmény papot Oxendio és Veterani nemcsak hittagadással, hanem az „áruló” Thököly Imréhez (1657–1705) fűződő kapcsolattal is megvádolta. Ez utóbbi vád ugyan nem nyert bizonyítást, de a hittagadás vádja már önmagában véve is igen súlyos volt. Az Astuacatur ellen lefolytatott vizsgálatok ugyanakkor sohasem fejeződtek be, mert a vardapet tisztázatlan körülmények között elhalálozott a nagyszebeni tömlöcben.⁶²

1692 nyarán Thorma Miklós és Balogh János is elvégezték Besztercén a maguk feladatát, jóllehet nem ők, hanem az erdélyi örmények készítették el a Bánffy által kért, az erdélyi örmények hitvallásáról szóló dokumentumot. A két nemes az írásbeli jelentés elkészítésével nem sokat bíbelődött; mivel nem nagyon érthettek az örmény egyházi ügyekhez, a püspököt és a hozzá hű papságot kérték meg, hogy írják meg a jelentést, ami voltaképpen nem más, mint egy katolikus hitvallást igazoló dokumentum. Úgy is lehet fogalmazni, hogy az erdélyi örmények 1689 után

59 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 265v., Fol. 266r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 148r.

60 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 263r.

61 APF Acta SC Vol. 63. Fol. 68r–70v.

62 Uo. Vol. 65. Fol. 263r–266v.; APF SOCG Vol. 514. Fol. 495r–496v., Fol. 497r–v., Fol. 498r–v., Fol. 499r–v., Fol. 500r–v., Fol. 501r–v., Fol. 502r.; uo. Vol. 522. Fol. 453r–454r.; APF Lettere SC Vol. 82. Fol. 100r–v., Fol. 110v–111r., Fol. 119r–v., Fol. 147r–v.

másodjára is katolikus hitvallást tettek le. A nevezett iratot az erdélyi örmények Oxendio és két hozzá még hű, az egyházi unió pártján álló beszercei örmény pap vezetésével 1692. június 15-én készítették el román nyelven, melyet az erdélyi örmény közösség világi vezetői 1692. augusztus 30-án aláírásukkal ellenjegyeztek. Ennek a dokumentumnak a latin nyelvű másolata került át a Guberniumba, illetve maradt fenn a Heveneszi-gyűjteményben. Ez a hitvallás végső soron azt igazolta, hogy az erdélyi örmények immár elválaszthatatlanul a római katolikus egyház hívei, és szokásaikban is a katolikus egyházat követik. Az erdélyi örmények – szemben az 1689. évi lembergi hitvallásukkal – elismerték a hét szentséget, a nagy egyházi zsinatok tanításait, valamint Alexandriai Szent Kőrillosz (412–444) pátriárka és I. Nagy Szent Leó (440–461) pápa tanítását Jézus két természetéről.⁶³ Ugyanakkor egy ellentmondás mindenképpen kitűnik a dokumentumból: az örmény időszámítás feltüntetése, melyet Oxendio mindig is eretneknek tartott, viszont az örmények ragaszkodtak hozzá a már említett gyergyószentmiklósi egyezségnek megfelelően. Ezért nem szabad kizárni annak a lehetőségét sem, hogy a másolatot olyan örmény unitus férfi készítette el, aki egyrészt járatos volt a latinban, másrészt járatos volt az örmény és a román nyelvben is. Egyre inkább kézenfekvőnek tűnik, hogy a másolat elkészítőjében a már fent említett Lazar Budachowicz örmény unitus papot kell keresnünk.⁶⁴

Mint ahogyan azt a korábbiakban említettük, Budachowiczot 1690-ben delegálta a Szentszék Erdélybe Oxendio mellé.⁶⁵ A fiatal örmény unitus pap a lembergi Örmény Kollégium növendéke volt, és ott a nyugati mellett a keleti perspektívájú oktatásra is nagy hangsúlyt fektettek. A papnevelést széles körű örményországi missziós tapasztalattal rendelkező olasz theatinus atyák vezették. A lembergi theatinusok elgondolása szerint bármilyen örmény egyházi unió csakis akkor lehetett igazán sikeres, ha az örmény szokásokat is átveszik, illetve azokat a katolikusokhoz igazítják. Így például megmaradt a Lengyelországban tevékenykedő örmény unitus papok felszentelés előtti házassága, az örmény liturgikus nyelv, illetve az örmény kalendárium használata a Gergely-naptárral párhuzamban.⁶⁶ (Egyébiránt Lazar Budachowicz az egyházi unió és a latinizáció

63 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77–80.

64 Az örmény időszámításról és kalendáriumról ld.: *Krikor H. Maksoudian*: *Calendars, Armenian*. In: *Dictionary of the Middle Ages*. III. Cabala to Crimea. Ed. Joseph R. Strayer. Scribner, New York, 1983. 30–31.

65 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 82v–83r. 1692 kora őszétől Oxendio püspök mellett működött Giuseppe Bonalini (kb. 1650–1703) theatinus szerzetes is, aki az Örményországban végzett hittérítői tevékenységéből kifolyólag szintén helytelenítette a püspök erőltetett latinizációját. Erről ld.: APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 143v., Fol. 155v.; uo. Vol. 82. Fol. 63r–64r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 261r–262r.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia Vol. 2. Fol. 315r–v., Fol. 335r., Fol. 386r–v+388v. Ld. erről még: *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes*. IV. (1691–1710). Ed. Athanasius Welykyj. Romae, 1976. 79–80.

66 A theatinusok a túlzott és erőltetett latinizáció bárminemű formáját az egyházi unióra nézve kifejezetten károsnak találták. Tehát a lengyelországi örmények egyházi uniója módszerében és strukturájában nagyon sokban eltért az erdélyiekétől. Az 1689. október 20–23. között Lembergen megtartott örmény unitus zsinaton az erdélyiek a meghívó ellenére nem is vettek

eltérő értelmezése kapcsán 1697-ben összetűzésbe is került Oxendio püspökkel. Budachowiczot eretnekséggel vádolták meg, és csak 1699-ben tisztázták őt e vádak alól.)⁶⁷

A most kiadásra kerülő dokumentum szerint az erdélyi örmények 1692-ben visszafordíthatatlanul katolikusok lettek. Ennek ellenére mégis fel kell tennünk a kérdést az 1692. évi hitvallást igazoló irattal kapcsolatban: vajon az erdélyi örmények valóban katolikusok vagy pedig unitusok voltak?

A dokumentum ugyanis nyilvánvalóan nem a színtiszta valóságot írja le. Tudomásunk van arról, hogy Oxendio elsősorban Gyergyószentmiklóson tudott komoly sikereket felmutatni a térítések terén 1692-ben. A besztercei örmények viszont nem voltak teljes mértékben unitusok, sok volt közöttük az ingadozó hitű, és a papok többsége is inkább – az 1689. évi egyházi unió ellenére – apostoli vallásúnak tartotta magát.⁶⁸

A csíkszépvízi örmény kolónia esetében egyértelműen elmondható, hogy az ottani népes örmény közösség 1694-ig egyöntetűen apostoli vallású volt. Sőt Oxendiónak a Szentszékhez eljuttatott jelentései egyszer sem említik meg, hogy a püspök folytatott volna Csíkszépvízen hittérítői tevékenységet az ottani apostoli vallású örmények körében. 1694 februárjában aztán a Csíkban történt portyázásaik alkalmával a tatárok elpusztították a csíkszépvízi örmény közösséget.⁶⁹ A velencei mechitarista szerzetes, Minas Bžškeanc' által 1830-ban kiadott, a kelet-európai örmény szórványegyházakról szóló forrásgyűjtemény azt támasztja alá, hogy a tatárok éppen örmény apostoli rítusú (azaz nem unitus) liturgia (*patarar surb*) alkalmával törtek be a helységbe, az összes örményt rabszíjra fűzték és elhajtották. A Bžškeanc' által kiadott forráskötet azt külön nyomatékosítja, hogy a csíkszépvízi örmények mind egy szálig apostoli (*arək'elakan, lusaworč'adawan, lusaworč'akan*) és nem unitus hitűek voltak.⁷⁰

részt. Oxendio nem igazán helyeselte e zsinat végzéseit, sőt magára nézve nem is tartotta kötelező érvényűnek: a püspök mindvégig makacsul kitartott a latinizáció mellett. Viszont segítőinek többsége lengyelországi örmény unitus pap volt, akik tanulmányaikat a lembergi Örmény Kollégiumban folytatták. Ez a kulturális különbség az elkövetkezendő évek folyamán szintén rengeteg új konfliktusmezőt nyitott meg. APF SC Fondo Armeni, Miscellanea Vol. 14. Fol. 1v–49v.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia Vol. 2. Fol. 264r–267v. Ld. erről: *Rošk'ay*, S.: i. m. (22. jz.) 185.; *Petrowicz, G.*: i. m. (12. jz.) 18–27.

67 Erről ld.: APF SOCG Vol. 529. Fol. 272r–273v.; uo. Vol. 532. Fol. 470r–471v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 525r–v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 160r–161v.

68 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 368r–v.

69 APF Acta SC Vol. 64. Fol. 21v–22r., Fol. 135r–137v.; APF SOCG Vol. 517. Fol. 102r–v., Fol. 103r.; uo. Vol. 518. Fol. 66r., Fol. 69v.; APF Lettere SC Vol. 83. Fol. 44r.

70 Oxendio püspök 1694. december 23-án írt levelében viszont száznegyven elhurcolt csíkszépvízi örményről számolt be, akik közül idővel 93-at sikerült kiváltaniuk. Ezek az örmények később Ebesfalván telepedtek le. APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 287r–v., Fol. 325r–v. A mechitarista történetíró Minas Bžškeanc' 148 csíkszépvízi örmény tatár fogságba eséséről emlékezik meg. Annyit tesz hozzá még, hogy a tatárok apostoli vallású (és nem unitus) örményeket vetettek fogságba papjukkal együtt, épp amikor liturgiát tartottak. Bžškeanc' művében egy, a 17. század végén készült moldvai örmény evangélium (*awetaran*) kolofonjára (*yišatakaran*) hivatkozik. Magyar fordításban: „Az örmény időszámítás 1153. évében, azaz az 1694. esztendő februárjának

Ezen túlmenően a már említett Rudolf Bzensky jezsuita páter az 1695-ben készült *Dissertatio de Societate Iesu de stabilienda Coronae in Transylvania* című munkájában egyértelműen leírta, hogy ekkor az erdélyi örmények többsége „eretnek”, azaz örmény apostoli és nem katolikus hitű. Ez alól csak Oxendio püspök és közvetlen környezete képezett kivételt.⁷¹

1698 őszén egy újabb erdélyi örmény hittagadás ügyében (az Elia Mendrul-ügy idején) már nem Oxendio püspök, hanem az Erdélyben inkognitóban tevékenykedő jezsuiták, nevezetesen Vizkeleti Zsigmond (valódi nevén Csete István) (1648–1718) és Halászi István (valódi nevén Merczis Tamás) (1648–1705) páterek, illetve Szebelébi Bertalan püspöki vikárius vizsgáldtak. Ők végigjárták az összes erdélyi örmény kolóniát, és összeírták, hogy milyen felekezeten vannak az örmény családfejek. Ebesfalván az összes örmény családfejt apostoli hitvallásúnak, azaz nem katolikusnak írták össze. Ezek a dokumentumok valójában arra utalnak, hogy 1692-ben az erdélyi örmények nem voltak egyértelműen unitusok.⁷²

4. napján, Szent Szergiosz szombatján, Magyarországon, a Csíkszépvíz nevű városban fosztogattak az alávaló tatárok, és rabszíjra fűzték papjukkal együtt az örmény nemzetiségű és gregoriánus [azaz apostoli vallású] lakosságot. Éppen akkor, amikor szent liturgia volt, és elhurcoltak magukkal száznegyvennyolc embert.” *Minas Bžškeanc'*: Čanap'arhordut'iw n i Lehastan [Lengyelországi utazás]. Mxit'arean Tparan, Venetik, 1830. 201. Örmény Szent Szergiosz (*Surb Sargis*) ünnepe az örmény apostoli egyházban mozgóünnep (*festa mobilia, tawn šaržeal*). A Húsvét vasárnapját megelőző 63. naphoz legközelebb eső szombaton tartják (*i šabat'n Sargsi Srboyn*). Ez a nap a régi örmény naptár szerint január 18. és február 23. közé esik. Szent Szergiosz egyébiránt a szerelmesek és jegyesek patrónusa az örmény apostoli egyházban. Ld. erről még: *Lukácsy, Chr.*: i. m. (12. jz.) 18. Lakatos István csikkozsmási plébános így ír az eseményekről 1694. február 13-i feljegyzésében: „Armeni solum 120 et plurimi tum domestic, tum advenae et viatores, ex variis locis ad sepulturam congregati, in summa plures, quam 7000, in lamentabilem et miseram captivitatem abducti sunt; aliis gladio, aliis prae frigore emortuis. Sic una tribus Siculicae nationis, quae ex 12 constat computanda, deleta est insperate et citissime, nullo resistente paganis.” Idézi: Székely Oklevéltár. VI. Szerk. Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1897. 445. Az 1694. évi székelyföldi tatárbetörésről említést tesz még: ARSI FA Hist. Vol. 152. Fol. 18r–v.

71 „Armeni etiam sub Anno Christi 1670 e Moldavia transmigraverunt in Transylvaniam addiciti mercaturae, quorum pars maior est haeretica. Qui Catholici sunt, orthodoxo sui ritus Aladiensis Episcopo hactenus in Transylvania commoranti parent.” Az idézett rész az értekezés *De varietate Haeresum in Transylvania* c. fejezetében. ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 173r–v. Gyakorlatilag ugyanezt támasztja alá Vizkeleti Zsigmond kolozsvári jezsuita 1692. július 11-én Kollonich Lipót akkori kalocsai érsekhez írott levele is: „Quidam Armenorum sacerdos, factus est Episcopus Leopoli in Polonia, qui taliter qualiter unionem fecit cum suis Armenis ex Catholicis. Saxones Bistriciensis apud quos commorabantur Armeni, statu sine dubio Calvinistarum, maxime Nicolai Bethlen (hic enim Pontifex hujus anni) edictum intorterunt, et omnes Armenos, qui uniti erant Ecclesiae Catholicae, ea Civitate Bistriciensis exercebant, qui vero non essent uniti, permissi sunt.” PLE AEV SPSZ No. 273/2.

72 APF Acta SC Vol. 69. Fol. 107v–116v., Fol. 396v–397r.; APF SOCG Vol. 532. Fol. 466r–471r., Fol. 472r.; APF Lettere SC Vol. 88. Fol. 30r–31r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 187r–v., Fol. 191r–v., Fol. 192r–v., Fol. 194r–v., Fol. 195r–v. Vizkeleti Zsigmond erdélyi tevékenységéről ld. még: APF SC Fondo Ungheria e Transilvania Vol. 3. Fol. 46r–51r+52r.; ARSI FA Catalogi Breves Vol. 126/I. Fol. 105v., Fol. 184v., Fol. 209r., Fol. 239r., Fol. 265r., Fol. 300v., Fol. 337r.;

Lényegében tehát a most kiadásra kerülő 1692. évi irat mondanivalójával el-
lentétben az erdélyi örmények egy jelentős csoportja (mondhatni többsége) ek-
kor még mindig örmény apostoli és nem pedig unitus felekezeti volt. Sokan kö-
zülük pontosan Oxendio erőltetett latinizációja miatt tagadták meg unitus
hitüket. Így az örmény unitus püspöknek és segítőinek még évekig kellett nagy
nehézségek között munkálkodniuk azon, hogy az erdélyi örmények ténylegesen
és visszafordíthatatlanul unitusokká avagy katolikusokká váljanak.⁷³

Függelék

Az erdélyi örmények hitvallása 1692. június 20., Beszterce

Az irat: ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77–80. Korabeli másolat.

Kiadása: Tudomásunk szerint kiadatlan.

Tartalma: 1692. június 15-én egyrészt Oxendio Virziresco püspök, másrészt az
örmény unitus papok, név szerint Yovhannēs Naxšun és Andrea Alacz a kolozs-
vári országgyűlés által Besztercére küldve megmutatták a harmadszor kiadott
dekrétumot, mely Kolozsvárt kelt 1692. június 1-jén az erdélyi örmények ügyét
illetően. Ebben a kormányzó az iránt érdeklődik, hogy mi szerepel az erdélyi ör-
mények gyergyószentmiklósi szerződésében, továbbá mi módon kell értelmezni
az alábbi örmény nyelvű kifejezést: mer hayerēnagan hawadovin (az örmények
hitvallása). Ezért az erdélyi örmények – mégpedig román nyelven, hogy ne le-
gyen szükség örményről történő tolmácsolásra – azt válaszolják, hogy a fenti
szavak azt jelentik, hogy szeretnének megmaradni őseik szokásainál, azaz ugyan-
azokat a böjti szokásokat, húsételeket, ünnepeket, egyházi énekeket, ősi naptá-

uo. Vol. 126/II. Fol. 370r., Fol. 408v., Fol. 455v., Fol. 492r., Fol. 538v., Fol. 567r., Fol. 604r., Fol.
647r., Fol. 689v.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 98r–v., Fol. 99r., Fol. 100r., Fol. 101r., Fol.
102r–v., Fol. 103r., Fol. 119r–120v., Fol. 121r., Fol. 122r., Fol. 128r., Fol. 131r–v., Fol. 132r–v.,
Fol. 133r., Fol. 134r–v., Fol. 136r–v., Fol. 137r–138r., Fol. 139r–v., Fol. 140r., Fol. 147r–v., Fol.
148r–v., Fol. 149r–v., Fol. 150r–v., Fol. 151r–v., Fol. 152r–v., Fol. 153r., Fol. 154r–v., Fol.
155r–v., Fol. 159r–160r., Fol. 161r–v., Fol. 162r–v., Fol. 163r., Fol. 164r–v., Fol. 165r–v., Fol.
166r–v., Fol. 167r–v., Fol. 168v., Fol. 187r–189v.; PL AEV SPSZ No. 273/1. Ld. erről: *Cserei Mi-
hály:* Erdély története (1661–1711). S. a. r., bev., jegyz. Bánkúti Imre. Európa, Bp., 1983.
(Bibliotheca Historica) 273–274.; *Lucian Periș:* Le missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia
nel seicento. Ed. Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 1998. 128., 144.; *Litterae
missionariorum* i. m. (47. jz.) 2923–2931.; *Shore, P.:* i. m. (3. jz.) 81.; *Molnár A.:* Lehetetlen kül-
detés? i. m. (5. jz.) 225–247.; *Nagy Kornél:* Az Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény viszály
története (1697–1700). Századok 143. (2009) 945–974.

⁷³ Vardan vardapet ügye 1697–1699 között újból előkerült, amikor a püspök három másik örmény
unitus pappal keveredett viszályba Besztercén az egyházi unió értelmezését illetően. A Propa-
ganda Fide ekkor újból tárgyalta az 1692. évi besztercei (és ebesfalvi) hittagadás ügyét is. Ld. er-
ről: APF Acta SC Vol. 68. Fol. 62v–67v.; uo. Vol. 69. Fol. 107v–116v.; APF SOCG Vol. 529. Fol.
274r–275v., Fol. 276r–281r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 162r–v., Fol. 164r–v., Fol. 181r–v.

rat és papi öltözékeket megtartani, melyeket őseik is megőriztek, és így maradjanak teljességgel változatlanok. Mind ez idáig az unitus püspökük nem is kényszerített rájuk mást, a római pápa utasításának megfelelően.

Azonban a megvallandó hit más pontjait illetően minden jó kereszténnyel, azaz minden katolikus, pápista hitű és minden nemzetiségű, német és lengyel kereszténnyel együtt, egy lélekkel hiszik azt, amit a Szent Római Egyház is hisz. Tudniillik hisznek az Egy Istenben, a Szentháromságban, az Atyában, a Fiúban és a Szentlélekben, akiknek azonos a természete, egyformán öröktől valók, és azonos tisztelet, valamint imádat illeti meg őket.

Hiszik, hogy Isten fia, mivel a valódi Isten, a Szent Szűztől való megtestesülése által valóságos ember, nem külön ember, és nem külön Isten, de nem is istenséggel kevert ember vagy emberséggel kevert Isten, hanem csupán Krisztus személyében egyesült. Krisztus, aki értük született, meghalt a Kereszten, harmadnapon feltámadt, felment a Mennyekbe, ott ül az Atya jobbján, és így jön el majd ítélni eleveneket és holtakat, és az ő uralmának nem lesz vége.

Hisznek a Szentlélekben, aki ugyanolyan isteni természetű, ugyanolyan erejű, ugyanakkora a hatalma, és ugyanolyan tisztelet és imádat illeti meg, mint az Atyát és a Fiút, és aki az Atyának a Fiú iránti és a Fiúnak az Atya iránti örök és végtelen szeretete módján, mindkettőtől öröktől fogva mindenfajta hely és időbeli változás, valamint alsóbbrendűség nélkül bírja mindazt, ami a Szentháromság kiegészítője.

Hisznek az Egy, Szent, Katolikus és Apostoli Egyházban. Hisznek a katolikus egyház hét szentségében, melyeket az Úr Jézus alapított, és hagyott a Szentegyházra. Az első szentség a Szent Keresztség. Hiszik, hogy a Keresztség lemosa az Ádám-tól származó bűnt, megszabadítja őket az Ördög fogságától és a haláltól, Isten fiává teszi őket, és hiszik, hogy e keresztség nélkül senki sem üdvözülhet.

Második szentség a Bértámasztás. Hiszik, hogy ez a szentség a szent krizmával történő megkenetés által egyrészt megerősíti a keresztény lelket az Ördög cselvetéseivel szemben, másrészt egyfajta maradandó jellel beírja a keresztényi lelket a Krisztus keresztségének zászlaja alatt álló seregébe.

Harmadik szentség a Liturgia, azaz a Szent Miseáldozat. Hiszik, hogy Krisztus szavainak a felajánlott dolgok fölött a pap általi kimondása után az, ami előtte csak kenyér és bor volt, azonnal átváltozik, és az Úr Jézus valódi testévé, illetve vérévé válik. Így nem marad meg semmi sem a kenyérből és a borból, csupán az Úr valóságos teste és vére, teljesen ő, aki most valóban a Mennyekben van, az Atya jobbján ül, és ezt a testet és vért veszik magukhoz, mikor áldoznak.

A negyedik szentség a Gyónás. Hiszik, hogy a Keresztség után elkövetett bűnöket csak akkor bocsátják meg az embernek, ha a Szent Gyónásban – melyre titkon a pap és a bűnös ember között kerül sor – megvallja bűneit a papnak, és miután megvallotta a bűneit, a pap az isteni hatalom által megbocsátja neki a bűnöket, és amelyeket itt a Földön a pap megbocsát és eltöröl, egyúttal az Isten a Mennyekben is megbocsátja.

Az ötödik szentség az Utolsó Kenet. A hatodik szentség a Papi Rend. Hiszik, hogy csak e szentség által adatik meg keresztény léleknek a pap megkülönböztető karaktere, az a hatalom, hogy az elevenekért és a holtakért misét celebráljon, és az a hatalom, hogy gyónásban megbocsássa a bűnöket.

A hetedik szentség a Házasság. Hiszik, hogy miután két személy egyszer ezzel a szentséggel összeköttetik, többé már nem választhatók szét, amíg a halál el nem választja őket.

Ezeket a szentségeken kívül hiszik, hogy a Mennyek országa az igazak számára, és a Pokol a gonoszak számára van. Hisznek a szent miseáldozatban, az alamizsnában, a kegyes cselekedetekben, a böjtben. Hiszik továbbá, hogy az egyház imái nemcsak az élőknek válnak a javára, hanem a holtaknak is, mégpedig azoknak, akik kisebb bűnökben haltak meg, és ezért az isteni igazságosságnak csak időleges szigora alatt vannak.

Hisznek abban, hogy a szentek mennybeli közbenjárása javukra van itt a Földön, és ezért tisztelik őket a Mennyekben, illetve tisztelik a szentek ereklyéit a Földön, továbbá tisztelik a szentek képmásait, azokat az oltárookra helyezik, és a szenteket a Mennyekben számukra Isten színe előtti közbenjáróknak tekintik. Hisznek a Szent Keresztben, melynek jelével sok veszedelemtől szabadulnak meg. Hisznek abban, hogy Istennek anyja, Szűz Mária bűn nélkül fogant és született, a Szentlélek által esett teherbe és szülte meg az Istenfiát, mégpedig úgy, hogy miként a szülés előtt, úgy a szülés után is szűz maradt, és végül kiválasztottként lelkével és testével vétetett fel a Mennyekbe, ahol pedig minden angyal és szent fölé magasztatva, Úrnővé és minden teremtmény királynőjévé koronáztatott. Méltán tisztelik, mégpedig úgy, hogy kisebb tisztelet illeti meg Szűz Máriát, mint az Istent, de nagyobb tisztelet illeti meg, mint az összes szentet és angyalt.

Hisznek a Szentírásban, és megtartják a zsinatok tanításait, illetve a szent egyháznak is minden szabályát, melyek a fent leírtakkal összhangban állnak.

Lelkükben valóban megvallják, hogy nem szakadnak el a római pápától és az ő szent egyházától. Jó szándékkal elfogadták, hogy a papjaik egy kevés vizet csepepentsenek a szent kehelybe, hogy ettől kezdve tiszteljék őszentségét, az Istentől felmagasztalt római pápát mint az egész kereszténység fejét és elöljáróját, hogy ünnepélyes imáikban megemlékezzenek róla, és ezért kérik a római pápától is, hogy mindenkor püspököt adjon az erdélyi örmények számára. A fent leírtakat megcselekszik és megtartják, jóllehet örmény őseik ezeket nem tartották meg.

Így vallanak az erdélyi örmények, és tanúságtételük nagyobb ereje érdekében adják ezt a Besztercén 1692. június 20-án kelt levelet. Az összegyülekezett összes örmény kérésére a bírójuk három papjukkal és három felesküdt elöljáróval együtt írja alá és pecsételi meg ezt az iratot az egész erdélyi örmény közösség nevében.

1692. augusztus 30-án az alulírottak elolvasták ezt a hitük és egyházi egyesülésük pontjait tartalmazó levelet, és azt meglátásuk szerint hitelesnek, valamint annak megfelelőnek találták, amiben hisznek, és ami körükben már eddig is gyakorlatban volt. Amiért azt minden örmények királyi bírójával együtt aláírták és megpecsételték Besztercén, 1692. augusztus 30-án.

(Pag. 77.) Copia Litterarum Armenorum omnium, fatentium se unitos esse cum Sancta Matre Ecclesia Romana non in alio, sed in punctis fidei, certo iuri et⁷⁴ ordine authenticatarum per Generosos Dominos Nobiles Nicolaum Tormai⁷⁵ et Ioannem Balogy,⁷⁶ in hunc finem 2do specialiter delegatos et exmissos, prout constat ex responsione Excellentissimi Domini Gubernatoris Banfi,⁷⁷ data Claudiopoli⁷⁸ ex intimo Regni consilio 30 Iunii 1692, et ex litteris eiusdem Excellentiae Datis Bonczida⁷⁹ 24 Iulii 1692 ad Regnum.

Illustrissimi Magnifici Domini Regni Transylvanie Rectores et Imperatores.
Nos infrascripti clientes Vestri Magnifici humillime fatemur!

Qualiter hoc anno 1692 15 Iunii, iuxta vero numerum Armenorum⁸⁰ 1141⁸¹ 5 Iunii ex una parte Reverendissimus Episcopus noster Oxendius Virzirescus,⁸² Vicarius Sanctitatis Suae Piae Omnibus Magnificati Papae Romani,⁸³ et ex altera parte sacerdotes Armenorum, nomine Ioannes Nachsun,⁸⁴ et Andrea

74 Kiegészítés.

75 Valójában Thorma (és nem Tormai) Miklós besztercei magyar nemesember. Életéről nem találunk adatokat.

76 Valójában Balogh (és nem Balogy) János besztercei magyar nemesember. Életéről nem találunk adatokat.

77 Bánffy György (1660–1708) gróf. A kivégzett Bánffy Dénes erdélyi főúr fia, 1691–1708 között Erdély kormányzója (gubernátora).

78 Kolozsvár (Cluj–Napoca, Clausenburg, Claudiopolis; Kolozs m., Románia).

79 Bonchida (Bonțida; Kolozs m., Románia).

80 Utána áthúzott szám: 16.

81 Örmény kalendárium. Az örmények 551-től kezdik a saját időszámításukat. Az eszerinti dátumot úgy kapjuk meg, hogy az általuk használt évszámból levonunk 551-et és tíz napot. Az örmények Bizánci András időszámítását vették át az 551. évi dwini örmény nemzeti zsinaton. Az örmény időszámítás bevezetését sokáig tévesen az örmény egyháznak az egyetemesről történő leválásával magyarázták. Ld. erről még: *Maksoudian, K. H.*: i. m. (64. jz.) 30–31.

82 Oxendio Virziresco (1654–1715). Moldvai születésű unitus örmény világi pap. Előbb a lembergi Örmény Kollégium, utóbb a római Collegium Urbanum növendéke, ahol teológiai tanulmányait 1681-ben fejezi be. A teológiai doktorátust (*vardapetut'ıwn*) Lembergben szerzi meg. A Szent-szék utasításának, illetve a lembergi örmény unitus érsekség kérésének megfelelően 1685-től térít Erdélyben. 1689 februárjában keresztülviszi az erdélyi örmények egyházi unióját. 1687-től apostoli adminisztrátor, 1690-től 1715-ben bekövetkezett haláláig az erdélyi örmények apostoli vikáriusa és unitus püspöke (pontosabban az írországi Aladia címzetes püspöke). Illyés András (1637–1712) erdélyi római katolikus püspök 1712-ben bekövetkezett halála után egy évig, Mártonffy György (1640–1721) püspök kinevezéséig ügyvivő jelleggel az erdélyi római katolikus püspöki hivatalát is ellátta.

83 Ekkor a pápa XII. Ince (1691–1700) volt. Született Antonio Pignatelli néven 1615-ben.

84 Yovhannēs Naḡsun (megh. 1702). Moldvai születésű örmény pap. 1689-ben áttér a katolikus hitre. Az 1697. évi besztercei Elia Mendrul-ügy kapcsán szembekerül Oxendio Virziresco püspökkel. Megtagadja katolikus hitét, majd elhagyja Erdélyt 1699-ben. Nem sokkal később visszatér Erdélybe, de a püspök Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) császári generális segítségével elfogatja, és a nagyszebeni tömlöcbe vetteti. A börtönben kiegyezik a püspökkel, majd 1699 novemberében újból katolizál. Ezt követően 1702-ben bekövetkezett haláláig a petelei örmény unitus parókiát vezeti.

Alacz,⁸⁵ reversi ex comitiis regni Claudiopolitanis huc Bistrizium,⁸⁶ demonstrarunt nobis iam tertio emanatum decretum Vestrarum Magnificentiarum, datum et scriptum Claudiopoli 1 Iunii circa negotium hoc Armenorum; cum quo decreto desideratis scire, quidnam denotent⁸⁷ in contractu nostro Giurgioviensi,⁸⁸ an quomodo intelligantur haec verba Armenica⁸⁹ Mier haierenagan havadovin.⁹⁰

Itaque nos cum notis Armenicis in sermone tamen Valacho, ne ulterius opus sit interprete, scribimus, et respondemus, quod illa verba denotant hoc, ut nos maneamus cum legibus parentum nostrorum. Idest cum eisdem ieiuniis cum eisdem carniis esibus, cum eisdem festorum celebrationibus, cum eisdem canticis ecclesiasticis, cum eodem antiquo Calendario,⁹¹ et cum eisdem ornamentis sacerdotalibus, quae nobis a parentibus mansere, ita ut haec omnia adamussim^{91a} maneant invariata, nec loco, nec die mutata. Ita exinde hucusque tenuimus nos, tenuit et Reverendissimus Episcopus noster Oxendius Virzirescus,⁹² nec nos aliter ullo modo coegit propter mandatum et Sanctitatis Suae Papae Romani.

Verum tamen in aliis punctis fidei credendis, credimus unanimiter cum omnibus bonis Christianis Papistis, Catholicis, Polonis, Germanis, et cum qualibet natione christiana, prout credit Sancta Ecclesia Romana. Scilicet, credimus in unum Deum, et in Sanctam Trinitatem, Patrem et Filium, et Spiritum Sanctum omnes unius naturae, unius infinitae aeternitatis,⁹³ unius honoris et unius adorationis.

Credimus, quod Filius Dei, cum esset verus Deus per Suam (*Pag. 78.*) Incarnationem ex Matre Virgine Maria Sancta factus est verus homo, non homo separatus, nec Deus separatus, nec homo mixtus cum divinitate, aut Deus mixtus cum humanitate, sed solum unitus in unam personam Christi, qui propter nos natus est, et mortuus etiam in cruce, revixit tertia die, ascendit ad Caelum sedet ad dextram Patris, et ita veniet iudicare vivos, et mortuos, nec fiet finis imperii sui. Credimus in Spiritum Sanctum, qui est unius naturae, unius potentiae,⁹⁴

85 Andrea Alacz (megh. 1698). Moldvai születésű beszercei örmény unitus pap. 1689-ben katolizál. 1697-ig Oxendio Virziresco püspök feltétlen híve, majd az 1697-ben Besztercén kirobbant Elia Mendrul-ügy kapcsán szembehelyezkedik a püspökkel.

86 Beszerce (Bistrița, Bistritz, Bistricium, Bistrizzi, Pist'ric'; Beszerce-Naszód m., Románia).

87 Javítva. A kéziratban: denotent.

88 Gyergyói-medence. Jelen esetben itt: Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, Niklasmarkt, Jurjov, San Niccolò di Giorgio; Hargita m., Románia), ahol 1668 óta jelentős létszámú örmény kolónia létezett.

89 Utána örmény betűs írás: Mer hayerēnakan hawatovin.

90 Örmény teológiai terminus, melyet a dokumentum készítői az úgynevezett nyugati örmény nyelvjárásban adtak meg. Nyugati örmény dialektus: Mer hayerēnagan hawatovin. Jelentése: a mi örmény hitvallásunk.

91 Javítva. A kéziratban: Callendario.

91a Javítva. A kéziratban: adamassim.

92 Javítva. A kéziratban: Wirzirescus.

93 Javítva. A kéziratban: aeternationis.

94 Javítva. A kéziratban: posse.

unius imperii, unius honoris, et adorationis cum Patre et Filio, quique adinstar amoris infiniti, et aeterni, Patris in Filium, et Filii in Patrem, ab utroque aeternaliter sine ulla locali mutatione, aut temporis defectu⁹⁵ habet totum quod est, estque veluti complementum Trinitatis.

Credimus in unam Sanctam Ecclesiam Catholicam, et Apostolicam. Credimus in Septem Ecclesiae Sacramenta, Armenice⁹⁶ Iothin Chorhurt Ieghechiezo,⁹⁷ fundata et relicta a Deo nostro Iesu in Ecclesia Sancta. Unum est Sanctum Baptisma, Armenice⁹⁸ Mighirduthiun,⁹⁹ et credimus, quod hoc lavat¹⁰⁰ peccatum, tractum ex Adam, liberansque nos de capitivitate Diaboli, et de morte, regenerat nos filios Dei, sine quo Baptismo neminem credimus salvari.

Secundum Sacramentum est Confirmatio, Armenice¹⁰¹ aut Myron,¹⁰² Ghinunch,¹⁰³ aut Trossm¹⁰⁴ et credimus, quod hoc Sacramentum cum Unctione Sacri Chrismatis, et corroborat Animam Christianam contra fraudes Diaboli et etiam cum seorsino¹⁰⁵ signo quodam adscribit ipsa militiae sub vexillo Crucis Christi. Tertium est Liturgia, idest Sacrificium Missae, Armenice¹⁰⁶ Badarak,¹⁰⁷ et credimus, quod post prolationem verborum Christi factam a sacerdote super oblatu, haec tunc, quae solum panis, et vinum erant, statim et immediate transeunt, et fiunt verum corpus, et sanguis Domini Iesu, nec ibi quidque ultra remanet nec de pane, nec de vino solum ipsum verum corpus, et sanguis Domini, ipsum omnino, quod nunc actu est in Caelis, et sedet ad dextram Patris, et ipsum corpus, et sanguine commendamus¹⁰⁸ et bibimus quotiescunque communicamus.

95 Javítva. A kéziratban: deffectu.

96 Utána örmény betűs írás: Eōt'n Xorhur[d] Ekelec'ioy.

97 Korabeli (de klasszicizáló) nyugati örmény dialektus: Eōt'n Xorhurt Egelec'ioy. Klasszikus örményül: Ewt' (Eōt') Xorhurdk' Ekelec'woyn. Jelentése: Az egyház hét szentsége. Xorhurdt: pehlevi (közép-perzsa) eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: titok, tanács, szentség.

98 Utána örmény betűs írás: Mkrtut'iwn.

99 Korabeli nyugati örmény dialektus: Mgrdut'iwn. Klasszikus örményül: Mkrtut'iwn. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: keresztség, keresztelés.

100 Javítva. A kéziratban: lavet.

101 Utána örmény betűs írás: ew Meṛon, Knunk' ew Drošm.

102 Klasszikus örmény: Meṛon. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: bérmálás.

103 Korabeli nyugati örmény dialektus: Gnunk'. Klasszikus örmény: Knunk'. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: bérmálás, paktum.

104 Korabeli nyugati örmény dialektus: Trošm. Klasszikus örmény: Drošm. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: bérmálás, megerősítés, felkenés.

105 Valószínűleg a latin seorsum adverbiumból helytelenül képzett háromvégződésű melléknév.

106 Utána örmény betűs írás: Patarag.

107 Korabeli nyugati örmény dialektus: Batarak. Klasszikus örmény: Patarag. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: istentisztelet, liturgia, mise, Eukharisztia, szentáldozás, áldozat, felajánlás, ajándék.

108 Javítva a kéziratban: comedimus.

Quartum Sacramentum est Confessio Armenice¹⁰⁹ Chostovanuthiun,¹¹⁰ et credimus, quod peccatum commissum post Baptismum, non dimittitur homini, nisi illud confiteatur sacerdoti in confessione sacramentali abscondite inter sacerdotem et hominem peccatorem, sed cum is confitetur tunc sacerdos auctoritate divina dimittit ipsi peccata, quae dimissa et donata a sacerdote hic in terris, sunt quoque dimissa, et donata etiam a Deo in Caelo.

Quintum est Extrema Unctio Armenice¹¹¹ Vierci ozum,¹¹² Sextum est Ordo Sacer Armenice¹¹³ Gark Kahanaiuthiun¹¹⁴ et credimus, solum per hoc Sacramentum donari animae Christianae characterem distinctum sacerdotis, potestatem celebrandi Missam pro vivis, et pro defunctis atque potestatem dimittendi peccata in Confessione.

Septimum Sacramentum est Matrimonium, Armenice,¹¹⁵ Bisag¹¹⁶ (*Pag. 79.*) et credimus, quod postquam duo semel hoc Sacramento iunguntur non possunt iam amplius disiungi, quamdiu uterque vivant.

Post haec Sacra Sacramenta, credimus Regnum¹¹⁷ Caelorum pro bonis, infernum autem pro malis. Credimus Sacram Missae Sacrificium, Eleemosynas pia opera, Ieiunia, et Ecclesiae preces prodesse non solum pro vivis, sed etiam pro defunctis verum tamen¹¹⁸ pro iis, qui mortui sunt cum peccatis levioribus, ideoque sunt sub rigore iustitiae divinae ad tempus.

Credimus intercessionem Sanctorum in Caelis proficuas esse nobis hic in terris, et ideo eos etiam honoramus in Caelis, eorumque reliquias sacras colimus in terris, et veneramur Icones easque Altaribus collocamus, nec non ipsos in Caelis pro nobis ad Deum Intercessores habemus. Credimus in Sanctam Crucem, cuius signo ex multis insidiis liberamur. Credimus Matrem Domini Sanctam Mariam, sine peccato conceptam, natamque concepisse per Spiritum Sanctum Filium Dei, eumque peperisse, ac ita¹¹⁹ post, sicut ante partum Virginem permansisse, quae tandem electa, et una cum anima, ac corpore in Caelum assumpta, ibidem supra Omnes Angelos et sanctos exaltata, et incoronata Domina, ac Imperatrix omnium creaturarum, merito a nobis

109 Itt a korábbiaktól eltérően a szövegben nincs örmény betűs írás.

110 Korabeli nyugati örmény dialektus: Xosdovanut'iw. Klasszikus örmény: Xostovanut'iw. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: hit, hitvallás.

111 Utána örmény betűs írás: Verji öcum.

112 Korabeli nyugati örmény dialektus: Verči őjum. Klasszikus örmény: Verjin awcumn (öcumn). Jelentése: utolsó kenet.

113 Utána örmény betűs írás: Karg k'ahanayut'iw.

114 Korabeli nyugati örmény dialektus: Gark k'ahanayut'iw. Klasszikus örmény: Karg k'ahanayut'iw. Jelentése: papi fegyelem, papi rend.

115 Utána örmény betűs írás: Psak.

116 Korabeli nyugati örmény dialektus: Bsag. Klasszikus örmény: Psak. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: házasság, korona, megkoronázás.

117 Javítva. A kéziratban: Reguum.

118 Javítva. A kéziratban: verumtamen.

119 Beszúrás.

honoratur et colitur,¹²⁰ honore quidem ac cultu minore, quam Deus maiori tamen, quam Sancti Omnes et Angeli.

Credimus Sacram Scripturam, teneamus¹²¹ Canones Synodon et Ecclesiae Sanctae item alia omnia, quae non sunt contra hic supra scripta.

Verum enim vero, per animas nostras, veraciter fatemur, quod nos, ne simus refractarii Sanctitatis¹²² Suae Papae Romani, ac eiusdem Ecclesiae Sanctae acceptavimus nos cum bona nostra voluntate, ut sacerdotes nostri instillent guttas modicae aquae in Sacrum Calicem, ut veneremur in posterum Suam Sanctitatem, scilicet supra omnes a Deo Magnificatum Papam Romanum tanquam unum maximum, vel supremum totius Christianitatis, ut eundem in solemnibus nostris precibus nominemus, et ideo etiam ab ipso nobis Episcopum desideravimus. Haec omnia suprascripta facimus et tenemus nos, quamvis parentes nostri non fecerint, nec tenuerint.

Ita scimus, et ita per animas nostras fatemur, ac pro maiori firmitate testimonii nostri damus has praesentes Bistrizii anno 1692 20 Iunii, et per numerum Armenum 1141 10 Iunii. Atque nos omnes insimul congregati (*Pag. 80.*) praesentialiter rogavimus Iudicem nostrum, qui una cum tribus sacerdotibus nostris, ac tribus senioribus iuratis subscribant ac sigillent loco nostri omnium.

Ego Pater Andrea¹²³ m.p.

Ego Pater Iohannes¹²⁴ m.p.

Ego Pater Amina¹²⁵ m.p.

Ego Iacobus Iudex¹²⁶ m.p.

Ego Nasturius¹²⁷ m.p.

Ego Andronicus¹²⁸ m.p.

Ego Areas¹²⁹ m.p.

Anno 1692 30 Augusti, nos quoque¹³⁰ infrascripti lectas has litteras punctorum fidei nostri, et unionis invenimus eas omnino veras, et concordas iuxta haec, quae credimus, et quae praecesserunt inter nos. Quare cum nostro regio Armenorum omnium iudice scripsimus, et sigillavimus has Bistrizii iuxta Armenos 1141 Augusti 20.

120 Előtte áthúzva: adoratur.

121 Előtte áthúzva: per.

122 Javítva. A kéziratban: Sanctitati.

123 Andrea Alacz. Besztercei örmény unitus pap.

124 Yovhannēs Naxšun. Besztercei örmény unitus pap.

125 Tēr Aminay (megh. 1695 körül) moldvai születésű besztercei örmény pap. A személyéről további adatokat nem találtunk.

126 Yakob Daniēlean (Dániel Jakab). Beszterce örmény bírása 1681–1696 között.

127 Nastur (Nestor) Xōjy Serikean (1630–1699). Moldvai születésű gazdag besztercei örmény kereskedő. A besztercei örmény közösség egyik világi elöljárója.

128 Személyéről adatokat nem találtunk.

129 Személyéről adatokat nem találtunk.

130 Javítva. A kéziratban: nosquoque.

Ego Pater Paulus¹³¹ m.p.
 Parochus Sipvisiensi¹³² m.p.
 Ego Pater Michael Parochus¹³³ m.p.
 Felfaluensis¹³⁴ et archidiaconus Armenorum m.p.
 Ego Lucas Iudex,¹³⁵ legi et intellexi haec omnia vera esse m.p.

PS. Fassio et testimoniales litterae Armenorum quibus describitur Regno Fides, quam profitentur, et quod in punctis fidei, sint uniti cum Ecclesia Romana.

KORNÉL NAGY THE CONFESSION OF THE ARMENIANS OF TRANSYLVANIA IN 1692

Hungarian archives have preserved relatively few sources concerning the church history of the Armenians in Transylvania. Among the exceptions are the so-called Hevenesi and Kaprinay Collections in the Library of the Eötvös Loránd University, and the manuscript collections regarding the archiepiscopate of György Széchényi (1685-1695), preserved in the Primate's Archives at Esztergom. Most of the manuscripts preserved in these public collections are of crucial importance for the research of Hungarian and international ecclesiastical history, and, moreover, these collections host one of the most valuable, and mostly unresearched, group of sources with regard to the history of Catholic renewal in Hungary. The fundamental source of the Armenians' church union, which is published in the present paper together with an analysis of the circumstances among which it was born, can also thank its survival to the activities of the Jesuit school of historiography and source collection. The Hungarian Jesuit fathers followed foreign models when they began the systematic collection of documents relating to the history of Hungary and Transylvania, and the composition of large-scale historical works. These enterprises were motivated partly by the considerations of Catholic Renewal, partly by an effort to advance the writing of history.

It was also in the Hevenesi Collection that the Latin manuscript concerning the confession of the Armenians of Transylvania was recently found. The document was dated 20 June 1692, and countersigned on 30 August of the same year at Beszterce.

131 Tēr Pōlos Pōlosseanc' (megh. 1694 körül) moldvai születésű örmény apostoli pap (*k'ahanay*). A csíkszépvízi örmény közösség papja. Életéről kevés információ maradt fenn. Valószínűleg az 1694. évi tatárdúláskor vesztette életét Csíkszépvízen. Felette örmény nyelvű írás áthúzva: Es Tēr Pōlos. A klasszikus örmény Tēr (nyugati: Dēr) főnév „Úr” jelentéssel az örmény papok (világi házas papok) általános megszólítása. Jelentése: Én Pál úr.

132 Csíkszépvíz (Frumoasa, Sipk'ic'; Hargita m., Románia).

133 Tēr Mik'ayēl Serikean (megh. 1696 körül) vélhetően moldvai születésű örmény apostoli pap, Marosfelfalu örmény parókusa és esperese (*k'ahanay ew awagerēc'*). A személyéről további adatokat nem találtunk.

134 Marosfelfalu (Suseni, Pränzdorf, Felfalō; Hargita m., Románia).

135 Luca Virziresco (1645–1717). Moldvai születésű módos erdélyi (görgényszentimrei) örmény kereskedő. Oxendio Virziresco püspök legidősebb bátyja. A görgényszentimrei közösség örmény bírāja.

The origins of this document may be connected to another document from the year 1693 called *Fidelis relatio*, for it tried to give exact and unambiguous answers to the questions of faith which had been formed in the wake of the Armenian ecclesiastical conflicts of Beszterce and Ebesfalva in 1692.

The manuscript is, as indicated in the introduction, a contemporary copy. The original was drafted in Romanian by the Armenians in Transylvania, explaining the confession of the Uniate Armenians in the Principality. Indeed, the document was meant to prove beyond doubt that by 1692 the Armenians living in Transylvania had become definitively the adherents of the Roman Catholic faith. The original Romanian document was probably lost, the copy which has survived in the Hevenesi Collection is written in Latin.

The present study seeks to answer the question of whether the content of the document published here is in keeping with the contemporary historical conditions, that is, whether the Armenians of Transylvania were indeed uniformly uniates in 1692.

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet